

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ - 140

(məqalələr məcmuəsi)

“ELM VƏ TƏHSİL”
BAKI-2024

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 06 dekabr 2024-cü il tarixli
iclasının (protokol №8) qərarı ilə çap olunmuşdur.*

Baş redaktor: Nadir Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Redaktor: Nərgiz Hacıyeva
*filologiya elmləri doktoru,
dosent*

Rəyçilər: İsmayıl Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Topluda Azərbaycan Milli Demokratik Respublikasının ilk qurucusu, ictimai xadim və mütəfəkkir Məmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindən, o cümlədən ana dili və əlifba məsələsi barədə maarifçi görüşlərindən, publisistikasının dil və üslub xüsusiyyətlərindən, onun türk ədəbi dilinə dair baxışlarından bəhs olunur. Böyük ictimai xadimin siyasi və ədəbi görüşləri, “Əsrimizin Səyavuşu” əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri əsərlərində işlənən izafət birləşmələri təhlil olunur.

© AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2024

Nadir MƏMMƏDLİ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN DİL VƏ ƏLİFBA SİYASƏTİ

XX əsrin əvvəllərində dil və əlifba siyasi məsələlərin tərkib hissəsi kimi, dövrün tanınmış ziyalıları bədii əsərlərində və mətbu orqanlarda Azərbaycan dili və ədəbi normalarının inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Milli mətbuatda gedən proseslər o dövrün real siyasi-ictimai mənzərəsini əks etdirirdi. Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə fərqli baxış və ideologiyaların yayıldığı bu dövəmdə mətbuat dilinin spesifik tərz, üslubu formalaşmışdı. Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin 1905-ci il, 7 saylı buraxılışında nəşr etdirdiyi “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsində qeyd edirdi: “Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edər. Ərəbi və farsı kəlimata müğləq, qəlizdir deyənlərdən sual edirəm ki, *kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor* kibi sözlərimi, yoxsa *sərmayədar, iqtisad, mətbuat, müdirmi* müğləq və “qəliz”dir? Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü *mənəyi-həqiqi* və müəyyən iləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün *mənəyi-əslivi* təhrifmi etməli? Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin”¹.

Bədii əsərlərdə və mətbuat orqanlarının dilində osmanlı türkcəsinə aid fonetik özəlliklər müşahidə edilir, sözlər məhz türk (osmanlı) dilindəki kimi işlədilir. Məsələn, aşağıdakı səs fərqləri müşahidə edilir: *e~i (ihtiyat)*, *a~i (cihan)*, *n~m (qomşular)*, *m~b (kibi) və s.* Azərbaycan mətbuatının dilində türk (osmanlı) dilinin leksik səviyyədəki təsiri fonetik və qrammatik təsirlə müqayisədə

¹ Hüseynzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s.158

daha çoxdur, bu dövrün bütün yazıçı və şairlərinin əsərlərində, bir çox mətbuat orqanlarının dilində hiss olunur (məsələn, *öksüz, dəf ol, ufaq, çocuq, pək, yarın, pəmbə, uyku, əvət, nasıl, zatən, nerdə, iştə, arkadaş, həp, həpsi, cümlə, çabuq, yaqlaş, laf, mayıs, hemşire, bulmak, qafa, iştə, işbu, şimdi, şu, kapatmak* və s.). Osmanlı türkcəsinə aid qrammatik ünsürlərin də müşahidəsi diqqəti cəlb edir. Məsələn, indiki zamanda *-yor* şəkilçisinin işlənməsi türk dilləri içərisində yalnız osmanlı türkcəsində və Krım tatarlarının dilində müşahidə olunur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili bədii və mətbuat dilində bu şəkilçinin işlənməsi məhz osmanlı türkcəsinin təsiri ilə baş vermişdir. Əvvəl cəm şəkilçisi, sonra isə xəbər şəkilçisinin gəlməsi də türk dilinin təsiridir: *etmişlərdir, yazmışlardır və s.* M.Ə.Rəsulzadə dildəki bu proseslərə münasibət bildirərkən yazır: “Osmanlı şivəsinə olan məhəbbət get-gedə cavan mühərrirlərimizi ora şivəsinə təqlid həvəsinə saldı. Yeni mühərrirlərimiz yazılarını qərb türkcəsinə bənzətməyə başladılar. Hər bir azərbaycanlı mühərrir bu “bənzətmə” sənətində nə qədər çox müvəffəq olur idisə, o qədər özünü müqtədir və bacarıqlı bir qələm sahibi hesab ediyordu”¹.

M.Ə.Rəsulzadə mətbuatda ədəbi dil normaları ilə loru dili qarışıq salıb, “asan dil”lə bağlı “Asan dil – yeni lisan” adlı məqaləsində yazırdı: “*Qəzetə və jurnallarımızda (risaləyi mövqufə) işlənilən dil az-çox ədəbi hesab olmuyor. Mühərrirlərimiz əhalimizin istədikləri “asan dilə” “loru” diyorlar. Və ciddi mövzular bu loru dillə yazılmıyor – deyə hər vaxt yazılarından olunan şikayəti rədd etmiş və ediyorlar. “Ədəbi lisan” avamın fəhm idraki rütbəsinə tənəzzül edə bilməmiş*”².

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dil və əlifba məsələlərinə çox həssas yanaşırdı. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması Cümhuriyyət

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.219

² Yenə orada, s.218

xadimlərinin doğma xalqımızın qarşısında mühüm tarixi xidmətlərindən biri idi. Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunması gələcək müstəqilliyimiz üçün möhkəm zəmin yaratdı. Qərar ilk rəsmi sənəd kimi ana dilinin daha geniş şəkildə tətbiq olunması üçün böyük imkanlar və münbit şərait yaratdı. Təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də 5 maddədən ibarət “Orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında” 245 sayılı qərar qəbul etdi¹. Bu qərara əsasən bütün ibtidai tədris müəssisələrində dərslər ana dilində aparılmalı (erməni və rus dilində aparıldığı məktəblərdən savayı), eyni zamanda, dövlət dili icbari qaydada tədris olunmalı idi. Həmin ərəfədə dil məsələsi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “*Milliyyətin ümdə rüxnünü təşkil edən şey dildir. Dil hər bir heyətin hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir... Bir milləti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasətlər də əsil bunun üçündür ki, təməssül əməliyyatı icra edərkən, ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edərlər. Çünki dil həmən millət deməkdir... Millət və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə dil uğrunda mübarizədir*”². O, Azərbaycanda tədrisin ərəb və fars, XIX əsrdən isə rus sistemində aparılmasının əleyhinə idi, təhsilin ana dilində aparılmasını israrla tələb edir, bunun imperialist bir siyasət olduğunu və ondan uzaqlaşmağı döənə-döənə vurğulayırdı; yad dildə təlim-tərbiyə, təhsil verilən məktəblərdə məqsəd milləti öz soykökündən uzaqlaşdırmaq, tarixini, ədəbiyyatını, adət-ənənəsini unutturmaq, nəticədə vətəninə, xalqına fayda verə bilməyən yad əxlaqlı bir nəsil yetişdirməkdir: “*Bundan sonra biliksiz bir millət zəif düşəcək, zəiflərin isə vay halına!...Bir millət, ümumən, məsud olmaq istər və başqalarının ayaqları altında əzilmək istəməzsə,*

¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, Азербайджан, 1998, с.297

² Məmmədli R. İstiqlal mücadiləmizin parlaq siması Məhəmməd Əmin Rəsulzadə / Tərt.: R.Məmmədli Bakı: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi KUK, 2014, s.15

ümumən, bilgili, bacarıqlı olmalıdır, ümummillət oxumalı, təhsili-elm etməli, savad sahibi olmalıdır”¹. Onun fikrincə, dil dindən daha qüvvətli birlikdir və millətin ən doğru bir təmsilçisi olduğu kimi, həm də yeganə tərəqqi vasitəsidir. Xalq, millət mədəni və mütərəqqi olmaq üçün dinlərdən deyil, dillərindən istifadə etməlidir.

XX əsrin əvvəlləri cəmiyyətimizdə siyasi mənafeələrin toqquşduğu, dilimiz və əlifbamızla bağlı qruplaşmaların yarandığı, ciddi müzakirələrin, milli özünüdərk uğrunda mübarizənin getdiyi mürəkkəb bir dövr idi. M.Ə.Rəsulzadə bu zamanı 1914-cü ildə “Şəlalə” jurnalının 27-ci sayında dərc olunan “Dil ictimai mühüm bir amil” adlı məqaləsində belə şərh edir: “*Əvət, dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də dil olmaz... Dil bir millətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dil ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. ...Qədimdə “dil” demək “millət” demək hökmündə idi*”². Milliyyət naminə aparılan mübarizələrdə ən çox müdafiə olunan dildir: dillə bağlı olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda mübarizədir – milləti hər şeydən artıq dil təmsil edir, millətin azadlığı uğrunda mübarizə elə dili uğrunda mübarizədir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, dil milyonlarla insanın və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir fəxrdir, qanlı və canlı üzv, “zihəyat bir vücuddur”.

“*Dil yaşamağın nişanəsidir*” – deyən M.Ə.Rəsulzadə “müstəmləkəçi-assimilyator” siyasətdə digər dillərə hədsiz aludəçiliyin təhlükəli olduğunu bildirirdi. Məsələn, belə qənaətə gəlir ki, İranda fars dilinə hədsiz aludəçilik orada yaşayan türklərini o qədər farslaşdırmışdır ki, onlar özlərini iranlı, türkləşmiş fars

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.503

² Yəni orada, s.233

sayırlar. “Dil ictimai mühüm bir amil” adlı məqaləsində qeyd edirdi: “*Bir dili öldürmək bir milləti öldürmək deməkdir... Dil durduqca, millət də durar, öldümi, millət də canını bağışlar... Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yolla girmişlərdir*”¹.

Doğma dilimizin qorunması, saflığı və inkişafı uğrunda mübarizədə M.Ə.Rəsulzadənin ən mühüm xidmətlərindən biri əcnəbi sözlərin yerli-yersiz dilə gətirilməsinin əleyhinə olmasıdır. Məqalələrinin birində qeyd edir ki, türkcəyə ancaq türkcə qaydalar hakimdir. Təəssüf edir ki, türkcə həddindən artıq “mehmanpərəst”dir. Bir ərəb kəlməsi dilə daxil olduqda ərəbin bütün “nəhv” və “sərf” qaydalarını özü ilə bərabər gətirir: “Məsələn, cəm bağlarkən, “uhud” deniliyor. Vəsf edilərkən “ühudi-əhidə” tərkibi işləniyor. Halbuki, əhdlər və *köhnə*, yaxud *əski* əhdlər deyilməsi lazım idi”². O, başqa dillərdən söz alınmasının əleyhinə olmamış, bunu mədəni bir inteqrasiya kimi qəbul etmişdir, bununla belə, sözlərin düzgün alınmasının yollarını da göstərmişdir. Məsələn, *alim*, *fazil*, *cahil* kimi kəlmələrin lazım olduqda alınmasına yox, onların mənbə dilin qanunlarına uyğun *üləma*, *füzəla*, *cühəla* cəm forması əvəzinə, dilimizin qrammatikasına uyğun *alimlər*, *fazillər*, *cahillər* deyilməsinin tərəfdarıdır. “Dilin şivəsinə uyğun gəlməyən” sözlərin də işlədilməsinin əleyhinədir. Məsələn, *fünuni-müfidə* əvəzinə *şaydalı fənlər*, *pələngasa* yerinə *pələng kimi*, *ruhdar* əvəzinə *ruhlu* yazmalı və deyilməlidir. Bununla belə, dildə vətəndaşlıq qazanmış ərəb və fars sözlərinin dəyişdirilməsini də düzgün hesab etmir: “Ancaq burası var ki, *sədri-əzəm*, *şeyxülislam*, *babi-ali*, *şurayi-dövlət*, *ərzi-hal*, *paytaxt*, *tərcümeyi-hal* kimi klişe halına gəlmiş və elm mövqeyini tutmuş tərkiblərdə tərkib bünyəsində olduqları halda, *xırdabin*, *bədbin*, *müəllidül-hümuza*, *müləllidülma* kimi ərəbcə və farscadan alınıb və bəsit bir mənada işlədilən istilahlər, *tələbə*, *əmələ*, *təhriyat* kimi

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.232

² Yəni orada, s.222

cəm bünyəsində olduqları halda, mənaca müfrəd olan kəlmələr baqi qalacaq və türkcədəki bəsit və müfrəd mənalarında işlənəcəkdir”¹. Ərəbcə, farsca ön sözlə işlənən kəlmələrin də türkcə qarşılığında “təbdil olunacağı”na inanır. Məsələn, *bivəfa* yerinə *vəfasız*, *bilaetiraz* yerinə *etirazsız*, *şairiyyat* əvəzinə *şairlik*, *kamani* yerinə *kamançı*, *insaniyyətkaranə* yerinə *insanca* və s. Ancaq bu halda da bəzi istisnaları nəzərə almağı, “qulağın hənuz aşına olmadığı və ülfət etmədiyi şeyləri yazmamağı” tövsiyə edir. Məsələn, *qeyri-ixtiyar* əvəzinə *ixtiyarsız* yazılırsa, bir az qəribə olar. Klişe halına gəlmiş, “dildə yerləşmiş olan” tərkiblərin də süni şəkildə dəyişdirilməsinin tərəfdarı deyildir, “əsla istemal etməməyi və əl dəyməməyi” lazım bilir: “Məsələn, bəziləri *nəzəri-diqqət* tərkibini pozmuşlar, *diqqət gözü* etmişlər ki, bu, əlbəttə ki, gülüncdür”².

M.Ə.Rəsulzadə dili yad təsirlərdən qorumağı və inkişaf etdirməyi dil sahiblərinə ən çox lazım olan şeylərdən biri, bəlkə də, birincisi hesab edir. Dilimizi millətimizin ruhu və onun varlıq vasitəsi məqamında görmək istəyir, onu “camiiyyəti-milliiyyəmidə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili hesab edir”.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında əlifba məsələsi də geniş yer alır. “Əlifba bayramı” məqaləsində Novruz, Qurban və Oruc-luqdan savayı bayramın olmasına şübhə edən həmkarlarından sual edir:

– Əlifbanın da bayramı olur?

Cavabını ritorik verir:

– Həm də ən böyük bayram!

“Dil millətin yüzdə doxsanını təşkil edir. Dilin səhhət və vücudunu isə yazı mühafizə edir” məntiqi ilə məsələyə yanaşan Mə.Ə.Rəsulzadə yazının mənbəyini əlifbanın ixtirasında görür. Məqalədə qeyd edir ki, ermənilər rəvayətə görə, 1500 il bundan öncə əlifba ərsəyə gətirən Mesropun ruhuna dualar oxuyurlarsa,

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.222

² Yəni orada, s.223

Çin mənbələri miladi-İsadan əvvəl türklərin əlifbasının olduğunu xəbər verirlər. Miladdan 190 il əvvəl Kül Tigin abidəsində 30 hərfin olduğunu bildirir. Bu türk yazısı zaman-zaman bəzi əlavələrlə millətin ehtiyacına yarayacaq tərəqqisinə çalışmış və nail olmuşdur. Orxon-Yenisey türk-run əlifbasından fəxrlə bəhs etsə də, sonrakı dövrləri nəzərdə tutaraq “...bir dildə danışan, digər dildə isə yazan bir xalq” olmağımızdan dərin təəssüf hissi keçirir: “Bizim tam milli olaraq bir əlifbamız yoxdur. Biz türklər, bizim kimi farslar, vardılar da (hindlilər) ərəb əlifbasından müstəfiq olurduq... Çünki ərəb əlifbasına ehtiyac göstərmədən əvvəl türklərin özlərinə məxsus əlifbalı olmuşdur”¹.

M.Ə.Rəsulzadə əsas M.F.Axundzadə tərəfindən qoyulmuş əlifbanın daha sonralar Prins Daneş, Məmmədəğa Şahtaxtinski və başqalarının “himməti sayəsində mütəşəkkil bir şəkli düşdüyü”-nü qeyd edir, o, bu cür əlifba islahatının tərəfdarlarından idi. Hətta Osmanlıda gedən əlifba müzakirələrindən, “İslahi-hüruflər” cəmiyyətinin gördüyü işlərdən xəbər verir: “İslahi-hüruflər” cəmiyyətinin müəyyən nizamnaməsi, məramnaməsi, həyati-idarə və şuray-ümumisi vardır. Avropavari bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətin mərkəzi İstanbulda olmaqla bərabər vilayətlərdə və sair islam məmləkətlərində dəxi şöbələri olacaq, bütün bu şöbələri vasitəsilə islahi-əlifba fikri yayılacaq və çarələri aranılacaqdır”². “Əlifba məsələsi. Mühüm bir xəbər münasibəti ilə” adlı məqaləsində ümumiyyətlə islam aləminin əlifbasına işarə edərək belə nəticəyə gəlir ki, aləmi-islamın yeganə bir səbəbi-inhitatı vardır – əlifbasının naqisliyi.

Mühacirət dövründə M.Ə.Rəsulzadə “Yeni Qafqasiya”, “Azəri türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş” adlı dərgi və məcmuələrdə Azərbaycanca latın əlifbasının tətbiqi ilə bağlı silsilə məqalələr çap etdirir. Fikrin davamı kimi bir sovet aliminin latın əlifbasının islama vurduğu zərəri istehza ilə qarşılayır. “Zarya Vostoka”

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.259

² Yenə orada, s.312

(Заря Востока) məcmuəsinin 130-cu sayında yeni əlifbanın tərəfdarlarının əleyhinə yazılmış bir yazıda bildirilir ki, latın hərfinin tətbiqinə görə aləmi İslam ilə olan rəbitəmiz münqəte oluyor. Fəqət bunların əsasən unudduqları və yaxud qəsdən muqələta etdikləri bir keyfiyyət vardır ki, o da latın hərfinin tətbiqi ilə latın lisanının tətbiqi məsələlərini qarışdırmalarıdır. M.Ə.Rəsulzadə cavabında yazır: *“Möhtərəm cənablar, iqtibas eylədiyimiz bu sətirlərdən bir millətin əlifbasını dəyişmək kibi harsi ənənəti milliyəsini islah etmək surəti ilə pək böyük məsələlərlə məşğul olanların nə cahil kimsələr olduqları haqqında bir fikir hasil edə bilirlər. Muarizlərini təchil edən bu bolşevik “alimi” latın hərfinin tətbiqi ilə münqəte olacaq rəbitəyi islamiyyədən bəhs edənləri təhdidə qalxışıyor: “Cahillər bilmiyorlarmış ki, latın hərfini tətbiqlə türk lisanı dəyişməz”¹.*

Doğrudur, vaxtaşırı dərgilərdəki yazılarında latın əlifbasının qəbulunu “tarixi-islamda vəqə olan mühüm bir inqilab” adlandırsa da, Azərbaycanın tələsik şəkildə latın qrafikalı əlifbaya keçməsinə nəinki düzgün hesab etməmiş, bu yeniliyin Türkiyə başda olmaqla bütün türkdilli xalqların birlikdə qəbul etməyini, ortaqların olmasının tərəfdarı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə ərəb əlifbası bütün müsəlmanları, o cümlədən bütün türk xalqlarını birləşdirən əsas vasitə olduğu üçün M.Ə.Rəsulzadə hələlik osmanlılar kimi ərəb əlifbasının qorunub saxlanılmasını, amma bir qədər təkmilləşdirilməsini təklif edirdi. “Ərəbçi”lərin ən tutarlı arqumenti yeni əlifbanın Azərbaycanı digər türk-müsəlman ölkələrindən qoparmaq təhlükəsi idi: “Latın hürufatını qəbul edib-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, İslam millətlərindən ayrılmış qalar”. Bu arqumenti Cümhuriyyətin işğalından sonra Türkiyədə mübarizə aparın M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları da təkrarlayırdı. Mirzə Bala Məmmədzadə Azərbaycanın təkbaşına ərəb

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909 – 1914). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.37-41

əlifbasından latın sisteminə keçməsi və türk dünyası ilə əlaqələrini tərک etməsini azəri türklərinin milli varlığına böyük zərbə olacağına inanırdı. M.Ə.Rəsulzadə onun “Odlu Yurd” jurnalında çap etdirdiyi “Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı” adlı məqaləsindəki fikirlərinə şərik idi: “...Azərbaycanın təkbaşına ərəb əlifbasından latın sisteminə keçməsi və bütün türk dünyası ilə tərki-əlaqə etməsi azəri türklərinin milli varlığına böyük bir zərbə olardı”. Latın əlifbasına keçməklə Türkiyə ilə mədəni əlaqələrin kəsilməsindən ehtiyat edən mütəfəkkir “Azərbaycanda latın əlifbası” adlı məqaləsində öz fikrini belə əsaslandırır: “*Azərbaycan latın hərfləri ilə yazıb-oxumağa başlayarsa, İstanbulda çıxan kitabları oxumaqdan məhrum qalar, eləcə də Bakıda intişar ediləcək əsərləri Anadolu oxuya bilməz*”. Bunu rusların şovinst siyasəti kimi əlaqələndirirdi. Sonrakı hadisələr azadlıq çarçısının haqlı olduğunu göstərdi. Belə ki, bolşevik hakimiyyəti ilk mərhələdə Kiril əlifbasının məcburi tətbiqinin başqa xalqlar, o cümlədən türk xalqları tərəfindən onların milli mədəniyyətlərinin ruslaşdırılmasına cəhd kimi qiymətləndiriləcəyindən çəkindiği üçün neytral yol seçmiş və latın qrafikasının tətbiqinə “göz yummuşdu”¹. “Azəri türk” jurnalının 1928-ci ildə çıxan 18-ci sayında dərc olunan “Hərflər inqilabı müvacihsində (üz-üzə gəlməsində)” adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə vaxtilə dərc etdirdiyi yazılarında latın əlifbasına qarşı çıxmasının səbəbini bu şəkildə izah edirdi: “*Biz ötədən bəri vuqu bulan (mövcud olan) nəşriyyatımızda bu məsələdə islahatçıların nöqtəyi-nəzərini müdafiə etmiş bulunurduq. Azərbaycandan başlayaraq bugünkü sovetlər ittihadı daxilində (Türkiyədən və bütün Türk dünyasından təcrid olunmuş şəkildə) qalmaq zərurətində bulunan bütün türk cümhuriyyətlərində tətbiq olunan latın hərflərinə (Türkiyədəkindən fərqli hərflərə) bu nöqtəyi-nəzərdən qarşı gəlirdik*”. Türkiyədə latın

¹ Verdiyev İ. Rəsulzadə və dil məsələləri. Mədəniyyət jurnalı, 30.01.2024, <https://medeniyyet.az/page/news/71886/Resulzade-ve-dil-meseleleri.html>

qrafikasına keçiddən sonra mühacirlər bu dəfə yeni əlifba prosesini dəstəklədilər. Hətta Müsavat firqəsi bütün üzvlərin latın qrafikasını öyrənməsinin vacib olması ilə bağlı qərar verdi. Azərbaycanda və Türkiyədə qəbul edilən əlifbalar arasında bəzi işarələrdə fərqliliklər olduğu üçün M.Rəsulzadə və həmfikirləri “Odlu yurd” jurnalını müqayisəli şəkildə hər iki əlifbada (ərəb və latın) nəşr edirdilər.

M.Ə.Rəsulzadənin dil və əlifba barəsindəki bir sıra görüşləri, fikirləri bu günümüzdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007.

2. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II c. Bakı, “Təhsil”, 2014.

3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998.

4. Məmmədli R. İstiqlal mücadiləimizin parlaq siması Məmməd Əmin Rəsulzadə / Tərt.: R.Məmmədli Bakı: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi KUK, 2014.

5. Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (mühacirət dövrü). “Yeni Qafqasiya”, “Azəri türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”dəki yazıları II c. Nəşrə hazırlayan: Nəsiman Yaqublu Bakı – 2021.

6. Verdiyev İ. Rəsulzadə və dil məsələləri. Mədəniyyət jurnalı, 30.01.2024, (<https://medeniyyet.az/page/news/71886/Resulzade-ve-dil-meseleleri.html> tarix: 09.04.2024)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN
DİL SİYASƏTİ VƏ PARLAMENTİN
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
MƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏNİN
ROLU**

Şərq tarixinə daxil olmuş ilk demokratik respublika və parlamentli dövlət, 23 aylıq hakimiyyəti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk islahatlarından birincisi dövlət dili ilə bağlı olmuşdur. Cümhuriyyət hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə türk dilini (*Azərbaycan dili*, bundan sonra belə oxunacaq – *red. N.M.*) Azərbaycan tarixində ilk dəfə dövlət dili elan etdi.

“Dövləti lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (27 iyun 1918):

Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, iləridə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin”.

Həmin tarixdən sonra bu məsələ parlamentdə bir daha qaldırılmır; qanun səviyyəsində dil haqqında qərar və fərmanlar qəbul edilməsə də, parlament üzvləri ana dilimizə vaxtaşırı münasibət bildiriblər. Azərbaycan parlamentinin ömrü böyük olmayıb – 1918-ci ilin 7 dekabrda başlamış, 1920-ci ilin 27 apreliyində başa çatmışdır.

Məlumdur ki, hələ Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənmişdir. XV-XVI əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixinin intibah dövrüdür. Bu dövrü Azərbaycan tarixində dövlətçilik ənənələrinin bərpası, inkişafı və möhkəmlənməsi kimi xarakterizə etmək olar. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin yaranması və

fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminə siyasi, iqtisadi mövqeyi və rolu güclənmiş, Avropa və Şərqi ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri daha da genişlənməmişdir. Lakin Azərbaycan dövlətçilik tarixi və bu tarixin ən parlaq dövrlərindən biri olan Səfəvilər hakimiyyətinin dilimizə münasibəti birmənalı izah olunmur. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə yazır: “XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövləti zamanından başlayaraq Azərbaycan dilinin mövqeyi, nüfuz dairəsi daha da genişlənməyə başladı və Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər sırasında yer tutdu, o zaman islamıyyətin dini dili sayılan ərəb dili və bədii ifadə vasitəsi kimi modalaşmış fars dili ilə yanaşı işlənən bir dil hüququ qazanmış oldu. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövr Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki, Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində, rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənmişdir, deməli burada tam hüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi”.¹

Həmin qərar ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Lakin bu qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilikdə, ümumiyyətlə hökumət müəssisələrində vəzifəli şəxslərin dövlət dilini lazımı səviyyədə öyrənənədək rus dilini də işlətməsinə yol verilirdi; parlament bu siyahıya daxil deyildi. Ona görə də parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi, təbii ola-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1979, s.167.

raq, qanunverici hakimiyyətin – parlamentin üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Lakin rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi, əks halda təsdiq üçün verilən sənədlərin üstündə parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev belə bir məzmununda dərkənar qoyurdu: “Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır”. Qərar real şəraitdən doğan müvəqqəti tədbir kimi yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu. Cəmi bir il sonra F.Xoyski yazır: “İmdi şükürlər olsun bir çox ədliyyə idarələrinə türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında icbari qərar qəbul edir, bu, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi üçün ən vacib məsələlərdən idi:

“Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının qərarı (28 avqust 1918):

1. Bütün birinci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil, dövlət dili olan türk dilini artırılmış həcmdə məcburi qaydada tədris etməklə, şagirdlərin ana dilində aparılsın;

2. İkinci dərəcə ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olan türk dilində aparılsın. Lakin ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilsin və eyni zamanda 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə, ondan sonrakı tədris ilində də türk dilinin həcmi artırılmış tədrisi də tətbiq edilsin ki, həmin müddət başa çatanda dövlət dilində təhsil almayan şagirdlər bütünlüklə türk dilində tədrisə keçə bilsinlər;

3. Orta tədris müəssisələri siniflərinin bütünlüklə erməni dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri, habelə həmin tədris müəssisələrinin kiçik və böyük yaşlı uşaqlar üçün

olan hazırlıq siniflərinin bütünlüklə rus dilində (milliləşdirilmiş) dərs keçilən paralel şöbələri ləğv edilsin;

4. Həmin tədris müəssisələrinin birinci, imkan olduqda həmçinin ikinci sinifləri milliləşdirilsin və tədris türk dilində aparılsın; bununla belə, əgər həmin siniflərdə türk dilini bilməyən şagirdlər olsa, onlar üçün paralel şöbələr açılsın və həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın. Həm bu siniflərdə, həm də 4-cü sinif daxil olmaqla sonrakı siniflərdə dövlət dili elə həcmdə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər türk dilində təhsilə keçə bilsinlər;

5. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı xalq maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində türk dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etsin.

6. Bütün orta məktəblərdə qeyri-müsəlman tələbələr üçün dini dərslərin tədrisinə imkan yaradılsın”.

Bu islahatları əlifbaya da şamil etmək olar, təəssüf ki, AXC hökuməti latın qrafikasına keçidə hazırlıq mərhələsində süqut etdi.

Cümhuriyyətin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 1918-ci il 27 dekabr əmri ilə Azərbaycan dili orduda da dövlət dili kimi qəbul edilir. Parlamentdə digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilsə də, yalnız Azərbaycan dili dövlət dili statusuna malik idi. Şifahi nitqdə sərbəstliyə imkan verilirdi, lakin sənədlərin, təkliflərin dilinin Azərbaycan dilində olması məcburi bir prinsipə əsaslanırdı. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün hökumət xeyli vəsait ayırır, kurslar təşkil edir. Maarif nazirinin müavini Həmid ağa Şah-taxtinskiyin qubernatorlara göndərdiyi müraciətdə deyilir: “Nazirlik bütün səyləri ilə qısa zamanda yeni məktəblər, müəllim kursları və s. açmaqla ölkədə maarifi lazımi səviyyəyə qaldırmaq istəyir, belə ki, müasir dövrdə yalnız maariflənməmiş xalq

müstəqil mövcud olmaq imkanına ...malikdir. Xalqda təhsilə maraq və vətənə məhəbbət oymaq lazımdır, yalnız bu halda biz digər xalqlar arasında müstəqil yaşamaq imkanları əldə edə bilərik”.

Bir çox maneələrə baxmayaraq, AXC hökuməti BDU-nun təsis edilməsi haqqında 1 sentyabr 1919-cu il tarixdə (67-ci iclas) qanun imzalayır. İlk dövrlərdə universitetdə dörd fakültənin – şərq şöbəsi olan tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibbin açılması qərara alınır. Bütün fakültələrdə mütləq Azərbaycan dilinin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Həmin ilin 21 avqustunda keçirilən iclasda açılması nəzərdə tutulan Bakı Universitetində təhsilin hansı dildə aparılması məsələsi qızğın müzakirələrə səbəb olur. Bu da səbəbsiz deyildi. Əhrrar partiyasının üzvü, deputat Muxtar Əfəndizadə məsələni bir qədər kəskin qoyur: “Məmməd Əmin əfəndi əyi təsvir etdi ki, ülum bitərəfdir. Hanki dildə olmuş ola, elmdir. Lakin onu bilməlidir ki, tarixi-ədibə bir elmdir ki, onu ana dilindən başqa bir dildə öyrətmək olmaz. Və yenə Məmməd Əmin əfəndi qayət qəvi bir misal gətirdi ki, bizim Moskov darülfünunlarında oxumuşlarımız dillərini və milliyyətini unutmamışlar. Bu söz balaca qəbihdir. Mən də deyə bilərəm ki, öylədir. Çünki bizimkilər Moskva misyonerlərinin ruslaşdırmaq təzyiqi siyasəti altında gözləri açılıb, onun əvvəl gündən ziddinə qalxırdılar. Amma deyə bilərəm ki, təməmən ruhlarını itirməyiblər. Öylələri var ki, türk lisanı var deyəndə istixfəf ilə baxır, öylə bilir ki, ədəbiyyat rus dilindədir, bəlkə, bir qədər alman, firəng ədəbiyyatına darülfünunda bələd olurlar. Bundan səmərəli odur ki, hökumət dairələrində bu vaxta qədər hər iş rus dilində gedir. Qonşularımız erməni və gürcülər bizə gülürlər ki, bizim məmləkətdə ana dili işləndiyi halda, Azərbaycanda hənuz rus dili işlənir”¹. Tədrisdə ana dili məsələsinə böyük əhəmiyyət verən məclis üzvü Abdulla bəy Əfəndizadə: “O müəllimlər ki,

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.14.

rus darülfünunu qurtarıb rus dilində dərs deyəcəklərsə, lazım deyildir. Biz gərək hamı məktəbləri milliləşdirək, sonra az müddət içərisində edadiləri də milliləşdirin. İndiki darülfünun yetişdirən müəllimlər, gərək türk dilinə aşına olsunlar. Ona görə də lazımdır ki, darülfünuna öylə müəllimlər dəvət edək ki, türk dilini yaxşı bilsin. Türk ədəbiyyatına dara olsun. Bəylə profesoru çox aramalıyıq. Hər şöbədə necə ki, qeyd olunubdur, türk dili məcburi olsun. Bir məcburi deməklə olmaz. Gərək bunun proqramı olsun. Bir şəxs ki, darülfünun icmal etdi, edadi də tədris edəndə darülfünundan özlə götürdüyü 12 elmləri lazımdır ki, gözəl, ədəbi türk dilində tədrisə müqtədir olsun, islahatifənniyəyə aşına olsun. Doğrudur, gərək bunları edadilər hazırlasın, darülfünuna versin. Bu olmayıb, çünki mümkün deyil idi, yetişdirməyib. Bu indi darülfünun divarları içərisində olmalıdır. Mən deyərdim, o tələbələr ki, orada təhsil edəcəklər, türk dilini də öyrənəcəklər, gərək bir kaç vəzifələr ifa etsinlər. Ruscadan-türkcəyə məqalələr tərcümə etsinlər. Vəzifələri var. Bu da məcburi bir vəzifə olsun. Əgər bu cəhəti nəzərə alırıqsa, bunlara əhəmiyyət veririksə, indidən bu barədə çalışmalıdır. Buna fikir verməlidir. ...Darülfünunu istədiyimizə və rus dilində keçilməsinə söhbət ola bilməz. Çünki başqa bir dildə ola bilməz. Ansaq bu məsələyə ətraflı baxıldıandan sonra açılınsın. Biz bunu deyirik”.¹ M.Ə.Rəsulzadənin münasibəti: “Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm mənbəi öz lisanımızda ola idi və orada ki, professor və müdərris türkcə tərbiyə verəydilər. Məəttəssüf felən bunu tətbiq etmək bəylə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Başqa məmləkətlərdə olduğu kimi heç bir zaman elmin, fənnin başqa lisanlarda illərlə olsa da ehtiyacı lüzumsuz olduğunu təcrübə göstərmişdir. Madam ki, biz hamımız bir nöqtəy-nəzərdəyik ki, ülum, finun bizə lazımdır. Etiraf etməliyik ki, darülfünun da bizə lazımdır. Başqa bir lisana müraciət edirkən

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.11-12.

bu xüsusda nə üçün yalnız Rus lisana iltizam edilir və buna imkan verilir. Bu nə üçün belə – cavabı aşkardır. Bu öylə bir məsələ deyil ki, onu həll etmək olmasın. İlk dəfə içimizdə bir çox tədrisə hazırlanmış tələbələr vardır ki, yalnız rusca tədris etməyə dərsləri və imkanları vardır. Binaən-ileyh Avropa məmləkətlərindən başqa birinin lisanında mümkün olsa idi, o lisanda götürərdik. Bu olmayacaqdır, çünki tələbələrımız rus məktəblərində rusca dərs almışlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən bir dəlalət var. Ülum və finunun darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxtaki darülfünün milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər türkcə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərib, bu surətdə təhsil etmələri mümkündür”.¹ Müxalifətçi Səmədağa Ağamalioğlunun dil məsələsində fikirləri onlarla səsləşir: “O kişi (keşiş – red. N.M) bura (tribunaya – red. N.M.) çıxmışdı ki, universitetnən xalqı qorxutsun. O elə bilirdi ki, Azərbaycan milləti ona yaxın durmaz. Vanseviç yaxşı cavab verdi. Onda keşiş deyir ki, çox yaxşı oldu ki, universitet açılır, özü də rus dilində. O elə bilir ki, onun məmləkətində olmuş rus “samoderjaviya”si bu məmləkətdə diriləcək. Böylə çıxır ki, rus professorları 13 elmi qoyub, rus padışahından, samoderjivasından, pravoslavyasından öyrədəcəklər. O keşişin adəti var. ...Burada söylənilirdi ki, onun özü də böyük dəlidir ki, bizim ibtidai məktəbimiz və öz gimnaziyamız yoxdur ki, universitet üçün yem olub onu saxlasın. Bu bizdə yoxda degil idi, var idi. Əgər indi səs gəlmir isə onda da təqsir hökumətdədir. Biz tələb etdik ki, bu məktəblər açılınsın, şkol yoxdur, deyirlər ki, sən də darülfünün açmayasan? Sonra bir vacib məsələ var, deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli dili yoxdur ki, onun darülfününu olsun. Əvvəlcə dili qüvvətləndirib, sonra darülfünün açmaq lazımdır. Darülfünün olmasa dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Da-

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.8.

rülfünün olan yerdə dil də böyüyür. İnandırıram ki, revolyusi-yadan əvvəl dil bilməyənlər şimdiki yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köcünü sudan çıxarırlar”.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sənədlə-rinin dili həmin dövrün nitq mədəniyyəti barədə tam təsəvvür yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində dil məsələsi Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni həyatında vacib bir göstə-rici idi, həm də siyasi səciyyə daşıyırdı. Müxtəlif siyasi təma-yüllü və ya əqidəli ziyalılar Azərbaycan dilini osmanlılaşdırma-ğa, ruslaşdırmağa yaxud farslaşdırmağa meyil göstərirdilər. Azərbaycan xalqını müstəqil bir xalq, dilini müstəqil Azərbay-can dili hesab etməyənlər osmanlı türklərinin dilində danışib-yazmağı təklif edirlər. İkinci qisim islam dinindən uzaqlaş-mamaq üçün ərəb və fars dillərinin təsirindən qopa bilmirdilər. Rus təhsilli ziyalılar ədəbi dili ruslaşdırmağa çalışır, hətta mət-buatı, ədəbiyyatı yuxarı siniflərə məxsus bir “nemət” hesab edirdilər. Demokratik qüvvələr vahid bir cəbhədə – xalq dilinə əsaslanan ədəbi dil uğrunda mübarizədə birləşirdilər. Azərbay-can parlamentinin dilində də bu üç cəhət özünü aydın göstərir. Lakin bir tərəfdən Azərbaycan ümumxalq dili üzərində yüksə-lən, o biri tərəfdən daha çox osmanlı dilinə meyillənən dil daha aparıcı olsa da, ədəbi dilimizin parlament üslubunda onun tam bu şəkildə qəliblənmiş formaları əvəzinə, vəziyyətlə, mövzu ilə, şəraitlə bağlı daha çəvik milli ifadə tərzləri vardı. Parlament üzv-lərinin çıxışlarından gətirilən aşağıdakı nümunələrə diqqət edək.

Maliyyə naziri Əliağa Həsənov: “Dövlət bankı barəsində olmuş və olacaq bil-cümlə etirazlara cavab verməyə hazırım. Əvvəla, etiraz böylə olur ki, açılacaq bankın qırağ sözləri var. Naməlum əhvalatları, intriqaaları var. Halbuki, bu xüsusda qaran-lıq və qapalı bir şey yoxdur. Bank təşkili xüsusunda qəbul etdi-yimiz nizamnamə sənədlərdən biri böyük Rusiya daxilindəki,

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.13-14.

banklarda işlənən nizamnamələrdən alınmışdır. Biz bunu qəbul edirik. Bank bir müəssisədir ki, onda qaranlıq olmaz, doğrudur, ticarət işlərində bir çox təsadüfə ziyanlar olur. Fəqət, bu məsələlər banklara məxsus deyildir. Şimdiyə qədər Rusiyada minlərcə bank olduğu halda böylə bir şey olmamışdır. Ya xüsusi bizim açmaq istədiyimiz bank hökumət bankıdır ki, böylə intriqalara qətiyyənlə meydan verilməz. Bəli, xüsusi banklarda münafıqlar ola bilər və yəni bizim açdığımız banka şəxsi bir mənfəət üçün deyil ümum cəməətə xeyir və mənfəəti üçün açılır. Cəməətimizin əksəriyyəti demokratiya sinfinə mənsudur”.¹

Məmməd Əmin Rəsulzadə: “Burada mətbuat qanununun əleyhinə türkçə söylənilən sözləri rusca, bəlkə daha məntiqə müvafiq bir tərzdə müdafiə etdilər. Hamı söylədilər ki, hürriyyəti-mətbuat lazımdır, fəqət buna bir əndazə, qanun təyin etmək də icab edər. İştə mətbuat qanununu müdafiə edənlər ilə əleyhdarları arasında başlıca fərq bundan ibarətdir. Burada bir adam bulunmaz ki, hürriyyəti-mətbuata zidd olsun. Dedilər ki, bir adam da bulunmaz ki, bir əndazə istəməsin. Burada Qarayevin müdafiə etdiyi hürriyyəti-mətbuat deyil, anarşiye-mətbuatdır. Mətbuata bir əndazə və nizam lazımdır. Bunu istəməyənlər hürriyyəti-mətbuatı deyil, anarşiye-mətbuatı müdafiə edirlər. Hər kəs bu cür hürriyyəti-mətbuat tərəfdarı isə, onlar mətbuat mənsəbləri deyillər. Burada danışanlar hürriyyəti-mətbuata zidd maddələr tapdıqlarından qanunun əleyhinə səs verəcəklərini və qanunu rədd edəcəklərini söylədilər. Madam ki, anarşi mətbuat tərəfdarı deyillər, o vaxt məntiq icab edir ki, əsasən qanunu qəbul edib, sonra maddə-maddə müzakirə olunarkən təshih eylesin. Fəqət bunu da etmək istəməirlər. Görünür, burada məntiqsizlik vardır. Təbiidir, müzakirə açılarkən təshih üstündə hər kəs kəndi nöqtəyi-nəzərini söyləyəcəkdi”.²

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.41.

²Yenə orada

Şəfi bəy Rüstəmbəyov: “Məruzəçiyə bir söz qalmadı. Bu ustavda heç elə bir şey yoxdur ki, hürriyəti-mətbuata sədd çəksin. Rusiya mətbəə açanda böyük zaloqlar alınardı. Buna görə də kasıblar mətbəə açma bilməzdi. Bizdə ancaq izn alırlar. Bir də administrasiya ona bir politişeski blaqonadejnost barəsində vəsiqə verər idi. Görək bu da bizdə varmı? Və yoxmı? ...Əcəba, göstərilən şeylərin hangisi mətbuatı boğur, oqraniçeniye edir. Burada deyilir, bu məlumatlarda yeddi gün əvvəl gərək xəbər verilsin, görək nəşir qramotnıdır, savadı var, ya yoxdur. Bir maddədə deyilir ki, uşaq olmasın. Deməli, bu maddələrdə hürriyəti-mətbuat əleyhinə gedən bir şey yoxdur. Sonra, ayrıca deyilir, hər qəzetə çıxaran qəzetçilik qanunundan xəbərdar olmalıdır. Qəzetin bir texnikası mövcubincə müdir borcludur, doğru vermədiyi məlumatı dərhal təkzib etsin, etməyənləri hətta suda çəkirlər. Bu maddələrin heç birində bir oqraniçeniye yoxdur. Heç qanun yoxdur ki, onun qeydi olmasın. Siz də bu qanunların redaksiyasına öz tərəfinizdən qeyd qoya bilərsiniz. Sonra 16-cı maddəyə böyük məna verirlər. Onda da ətraf məsələsi vardır. 6 maddəyə isə bir fakt gətirə bilmədilər. Bunların heç birisinin hürriyəti-mətbuata bir zərəri yoxdur. Axırınıcı natiq nəzarətdən bəhs elədi, bunda da bir böyük cəhət görmədik. 3-cü maliyyəyə etiraz olundu ki, qanun ixtiyarı inspektora, yaxud qubernatora tapşırmaq lazım deyil. Səmədağa, burada çastnı pravovoydan bəhs eylədi. Hər kəsin ixtiyarı var ki, şikayət eylesin və o adamı suda çağırınsın. Hökumətin də dediyi budur. Burada məmləkət interesi var. Bu gün elə qəzetlər var ki, vətənimiz və hökumətimiz əleyhinə gedir”.¹

Səmədağa Ağamalıoğlu: “Mətləbdən kənara çıxmıram. Qanun gözləyər ki, yer rəiyyətin əlindən çıxmasın. Mülkədarlar həmişə çalışırlar ki, rəiyyətin yerini əlinə keçirsin. Bu spora xəzinə yerinin üstündə oturan rəiyyətlər qarışmırdı. Əgər suda

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.258.

getsələrdi otvod olunurdu. Xozeyinlər bu yerlərdən ixtiyarlarını itirməyirdilər. Yerlər rəiyyət əlindən çıxmayırdı. Mülkədarlar o yerlərdən ancaq mənfəətə çatırdı. Necə yerlərdə ustavnaya qramota vardı. Haman bu rəiyyətlər şikayət eylədi ki, yerlər demstrovay olunmuş yerlərdir ki, nə Sultan bəy aparıb. Metrovay köhnə qanun idi. Bu gərək Sultan bəy bəhrə verə idi. Amma, çünki 1913-cü ildə vıkup zakonu onu puç elədi. Ona görə krepostnoye pravo deyilirdi. O, pis qanun idi ki, götürüldü. Belə daha heç kəsin bəhrə almağa ixtiyarı qalmadı. Bizim rəiyyətlər də azad oldular. Azad olanda o nadel olacaq yerlərdə gərək bu cəmətə qala idi. Yəni bəyliklər kənd cəmətinə qalaydı. Əgər ustavnaya qramota bağlanmayıb, bundan o çıxır ki, bunlar ixtiyarlarını itiriblər. Bəs nəyin üstündə bizim müavini-nazir öz qətnaməsini tikibdir və olunmuş qərarı dəyişibdir. Burada göstərir ki, Süleyman bəy bir çox doqovor götürüb. O doqovorlardan görünürdü ki, Süleyman bəy bu yerləri verib, əkdirib, biçdiribdir, bununla da onillik qanun davnost düzəldibdir və bu yeri özü üçün mülkədar yeri edibdir, tainki əli yerdən çıxmasın”.¹

Əliheydər Qarayev: “Mən hərçəndi sorğunu imza etmişdim, amma sorğu verəndə gərək biləsən ki, sorğunu kimə verir-sən və ondan nə gözləməlisən. Mən bilirəm ki, bu saat hər bir adam öz mənfəətini gözləyir, hər kəs istəyir [odu] öz tərəfinə çəksin. Bir adam görməzsiniz ki, beş şahı mənfəətini başqasına vermək istəsin. Biz Hidayət bəyə sorğu veririk ki, Süleyman bəyin işi necə olmuş, amma bunu bilməliyik. Süleyman bəy onun qohumu olmasa da, o onun gərək tərəfini saxlasın. Çünki, bəydir, bəy bəyin mənfəətini, rəiyyət-rəiyyətin mənfəətini həmişə gözlər. Hidayət bəy Sultanov bu saat köhnə Nikolay qanunlarını öz qabağına qoyubdur. Yeni qanunları Zaqafqaziya

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.327.

seyמי vremenni pravitelstvo qanunlarını nəzərə almaq istəməyib. Yoldaşlarımıza təəccüb edirəm, böylə adamlar mejavoy sözləri danışırlar”.¹

Sultan Məcid Qənizadə: “Parlament nakazına görə rusları milli şura tərəfindən dəvət etdirdik. Hala da milli şuraya istinad etdikdə, Parlament qeyri obşestvolardan çağırmaq məcburiyyətinə qaldı. Nakazımız yoxdur ki, hər bir uyezdən bir nəfər gəlsin. O uyezdən hər kəs gələcək gəlsin, hər kəs olacaqsə olsun, bir nəfəri biz qəbul etməliyik. Burada milliyyət gözləyibdə rus, müsəlman, ya erməni olması nahaqdır. Bir yerdə hər kəs seçilirsə, gələr. Mənim xatirimə gəldi ki, Şamaxıda ermənilər də Naçarov nam mühəndisin Şamaxıdan göndərilməsini istəyirdilər, fəqət biz onları otkaz eylədik. Zira qərar böylədir ki, nə millət olursa-olsun, ancaq bir nəfər gəlsin”.²

Əhməd Cövdət: “Bu üzvlərdən etimadnamələrinə baxanda mərkəzi milli şura zamanında qanuna riayət edirdik. Milli şura bir sənə əqdəm Parlament və hökumət təşkili üçün bir qanunu qəbul etdi. Bu xəyalla ki, məclis müəssisan bir azdan sonra əmələ gələr, məəttəssüf tabehal yaman yaxşı işləyibki də, məclis müəssisanımız əmələ gəlməmişdir”.³

Mustafa Mahmudov: “Mən bir şey anlaya bilmirəm, büdəcə komisyoununun vəzifəsi nədir? Parlamentin vəzifəsi nədir? Büdəcə komisyoununun vəzifəsi odur ki, hökumət tərəfindən gəlmə layihələrə baxır, düzəldir, Parlamentə göndərir. O da bir kiçik Parlamentdir ki, hər firqədən orada nümayəndə var. Əgər bir şey lazım olsa idi, o kiçik Parlament təqyir və təbdil edərdi. Madam ki, o qəbul edib göndərib, bir böyük Parlamentdə aradan bir şey çıxarmağınız, bu məbləğ yetər-yetməz bu bizim işimiz deyil.”⁴

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.331.

² Yənə orada, s.338.

³ Yənə orada, s.341.

⁴ Yənə orada, s.356.

Muxtar Əfəndizadə: “Möhtərəm məbuslar! Biz yəqin ki, əmir vəqiə qarşısındaıyq. Bu saat dokladdan məlum oldu ki, pul-lar kəsilib qurtarıb, biz ancaq təsdiq etməliyik. Gərək təsdiq edək. Qarayevin dediyi sözlərin bəzisi bir onun deyil, bunlar cəmaətin fikridir. Bu sözlər yalan deyil. Pulumuzun qiyməti düş-müş. Buna çarə lazımdır. Əhalinin halı təmin edilməlidir.”¹

Mehdi bəy Hacinski: “Burada xalq məktəbləri müəllimlə-rindən bəhs edilir. Və müəllimlər ikiyə ayrılırlar. Bu fəsildə senzavik, yəni darülmüəllimin və rüşdiyyə məzunları qeyd edilmiş-lərdir. Aşağıda bir maddə dəxi vardır ki, orada senzavik olmayan müəllimlərdən bəhs olunur. ...Ona görə mən təklif edirəm 5 il müəllimlik etmiş xalq müəllimləri də 13-cüyə daxil edilsinlər. Çünki doğrudur onların məzunıyyət şəhadətnaməsi yoxdur; am-ma haman 5 il müəllimlik etməklə onlar öylə təcrübə hasil edir-lər ki, senzaviklər dərəcəsinə gələ bilərlər”.

Baş nazir Fətəli Xan Xoyski: “Möhtərəm Azərbaycan parlamenti əzası! Bugünkü gün Azərbaycan üçün böyük, əziz, mübarək gündür ki, yuxumuzda görməzdik, əqlimizə gəlməzdi. Bu gün o gündür ki, muxtariyyəti əlinizə aldınız, hökumət vəka-ləti ilə özümüzü də sizinlə bərabər təbrik edirəm (alqışlar). Hö-kumətin borcudur, hüsurunuzda olsun, əski fəaliyyəti və hanki övza altında işlədiyini sizə ərz etsin. Mən bu gün hər nəzarət haqqında sizə məlumat verə bilərəm. Mən bu gün hökumətin ta-rixini və nə kimi övza altında təşkil etdiyini sizə ərz edəcəyəm”.

Aslan bəy Səfikürdski: “Gözəl təklif edildi. Şükürlər olsun ki, şimdi biz burada yığılıb danışa biliriz. O qanlar ki, tökülməliydı, bizi bu günə çıxarmışdır və bayrağımızı qaldırmış-dır – onları unutmayalım. Hürriyyət və inqilab şühədasının

¹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II c., Bakı, “Azərbaycan”, 1998, s.377.

istirahət ruhları üçün təvəqqe edirəm ayağa durasınız (hamı qalxır)”.¹

Diqqət etsək, çıxışçılarının nitqi ümumi bilik və mədəni, dil və üslub səviyyələri, eləcə də subyektiv amillərlə bağlıdır. Bəzilərinin nitqi dilimizə yad görünən alınma sözlər, izafət tərkibləri ilə zəngindir, bəzilərində Azərbaycan dilinin morfoloji normaları türk dili normaları ilə əvəz edilir. “Sosialistlər”in, “Əhrar” və “İttihad” fraksiyasından olan parlament üzvlərinin nitqi Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin dililə, eləcə də sadəliyi və milliliyi ilə müasir dilimizlə səsleşir, lakin qrammatik cəhətdən çox vaxt onlar da osmanlı dili quruluşundan istifadə edirlər. Parlament iclaslarında müraciət formaları, nitq etiketləri mənsub olduqları fraksiyaların məramına uyğundur: “Həzrat” (Q.Qarabəyov), “Möhtərəm parlament əzası” (A.Əfəndizadə), “Əfəndilər” (M.Ə.Rəsulzadə, H.Sultanov, B.Kiçikxanov), “Möhtərəm məbuslar”, “Möhtərəm əzalar”, “Möhtərəm məclis əzaları”, “Möhtərəm Azərbaycan parlamenti əzası!” (Ə.Şeyxülislamov, F.Xoyski, M.Əfəndizadə, Q.Qarabəyov), “Möhtərəm parlament üzvləri” (H.Ağayev) və s.

Akademik Ağamusa Axundov parlament dilində terminlərin işlənməsində maraqlı cəhətləri ortaya çıxarır. Bildirir ki, terminologiya sahəsində çox böyük sərbəstlik olmuşdur, belə ki, parlamentin adı, vəzifə bildirən terminlərin hələ formalaşmadığı aydın görünür: *parlament – parlaman, məclis – məclisi məbusan, rəisi-vükəla – hükumət, rəisi-vükəla rəisi-baş, nazir – nazirlər sovetinin sədri, məbusan – parlament üzvləri, parlament əzası, parlament nümayəndəsi*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Azərbaycan ədəbi dili tarixində ayrıca bir dövr adlandırır: AXC-nın dövlət dili, başqa sözlə, sənədlərin və parlamentin dili XX əsrin

¹A.Axundov. Parlamentin dili / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq) - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası. Bakı, “Qoliot Qkup” QSC, 2009, s.151-152.

birinci rübündə Azərbaycan ədəbi dilinin hakim sinif yönlü mətbuatın dili və rəsmi – dəftərxana üslubu fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilən bir dildir, əksər cəhətlərdən osmanlı dilinə olduqca yaxındır, bəlkə də həmin dilin eynidir.

Fonetik cəhətdən AXC-nin dövlət dilini iki xüsusiyyəti ilə fərqləndirir: sait və samit əvəzlənmələri və fonetik hadisələr. Müşahidələri bunu deməyə əsas verir ki, *ə//e* müvaziliyi o dövrün parlament dili üçün sanki norma olmuşdur. Bəzi nətiqlərin nitqində *ə*, bəzilərininkində isə *e* saiti işlənmişdir: “Halbuki xaricə gedən tələbəmiz üçün bu mümkün dəgil” (M.Ə.Rəsulzadə); “Mən o qədər xəbərdar dəgiləm” (Ağa Axundov). Fonem müvaziliyi nəzərdən keçirilən mətnlərdə samitlərə, *n//m*, *m//b* dodaq samit paralelliyinə daha çox təsadüf olunduğunu qeyd edir: “...imdi yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarar” (S.Ağamalıoğlu); “...bən çox bir şey əlavə etmə-yəcəyəm” (R.Kaplanov); “...bən də iştirak edirəm” (Ə.Pepinov). M.Ə.Rəsulzadənin nitqindəki *bən* sözünün çox işlənməsini osmanlı dilinin təsiri ilə əlaqələndirir. Eyni sözləri *x//q*, *q//k*, *k//s*, *y//g*, *y//n* samit müvazilikləri haqqında da söyləyir: “Məsələni sədr cənabları çox düz qoydu” (M.Məmmədov); “Yaşasın Kafkaz millətlərinin dostluğu” (Ə. Pepinov); “Kafkaziya millətləri içində milli şovinizm baş qaldırır” (Ə.Şeyxülislamov); “Hansı sinfi nə qədər artırmaq – onu bən türkcə başa düşməmişəm” (Ağa Aşurov); “Hər iki tərəfin gətirdigi məvədləri mülahizə edəndə...” (A.Əfəndiyev); “Hanki dildə olmuş ola elmdir”, “...ana dilindən başqa bir dildə ögrətmək olmaz” (M.Əfəndizadə); “...bir çox pullar buraxdıq denildi” (Hacı Hüseyn Əfəndiyev). Fonetik xüsusiyyətlərdən biri də alınma sözlərdə ahəng qanununun pozulmasıdır: *dəvam*, *cəmaət*, *cəvab* kimi sözlər dilimizdə artıq tamamilə azərbaycancalaşmışdır. İsmi yönlük və çıxışlıq hallarının iki şəkilçisindən yalnız birindən istifadə edilməsi də (*ittifaqa gəlmək*, *ittihada dəvət*, *namindən danışmaq* və s.) dilin ahəng qanununun pozulmasına səbəbdir. AXC-nin

dövlət dilinin qrammatik cəhətdən özünəməxsusluğunu qrammatik ifadə vasitələrinin sinonimliyi və osmanlı dilinin güclü təsiri ilə bağlayır. Bu xüsusiyyəti nitq hissələrindən isim və əvəzlilərdə daha çox müşahidə etdiyini bildirir; isimlərdə qrammatik sinonimlik özünü daha çox ismin təsirlik hal şəkilçisində göstərir, ismin təsirlik halının qrammatik mənası həm *-yi*, həm də *-ni* şəkilçisi ilə ifadə olunur: “Qara bəy: Mən təklif edirəm birinci *məsələyi* sonraya qoyaq”, “Mustafa Mahmudov: *Məsələni* sədr cənabları çox düz qoydu”. AXC-nin dövlət dilində fərqli əvəzlilərə də rast gəldiyini qeyd edir: “Bu, *böylə* deyil” (M. Rəfiyev); “...o *öylə* səhvdir ki, ...”, “Mən *öylə* bilirəm ki, ...” (M. Vəkilov); “*Öylə* başa düşürəm...” (A. Aşurov); “...*şu* surətdə bəyan edirik” (Ə. Pepinov); “Darülfünunun tarixi *böylədir*” (M. Hacinski); “...Xalqın dili dilimdən, dini dinimdən” deyər *kəndinə* məxsus sağlam hiss ilə dərk etdiyi düsturda görüyoruz” (M. Ə. Rəsulzadə). Bu misallardakı *öylə*, *böylə*, *şu*, *kəndi* əvəzliləri o zamanlar hələ osmanlı dili adlanan türk dilindən alınmışdı və parlamentdə çıxış edənlərin dilində öz paralelləri olan *elə*, *belə*, *bu*, *mən*, *öz* əvəzliləri ilə müvazi surətdə işlənmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan və türk dilinin feil sistemindəki əsas fərq dilimizdəki əmr formasının birinci şəxsinin cəmi *-aq// -ək*, türk dilində isə *-alım// -əlim* şəkilçisi ilə yaranmasıdır. AXC-nin dövlət dilində bəzi deputatların türk formasından istifadə etməsi tədqiqatçının diqqətini çəkmişdir: “...baş müavini, intixab edəlim” (M. Ə. Rəsulzadə). Felin indiki zaman şəkilçisindən istifadə də eyni vəziyyətdir: “...şəhərlikəndli denilmiyor” (R. Ağabəyov); “...məsələdən sui-tənhim olacağıni görüyor və bundan qorxuyoram” (R. Kaplanov); “Güman ediyoram ki, hər bir təsisat öz dilimizdə ola” (Y. Əhmədov). Lakin feilin indiki zamanında milli (*-ir// -ır// -ür// -ur*) şəkilçisinin parlament dilində qat-qat çox işlənməsi də diqqətindən yayınmır.

Tədqiqatçının fikrincə, parlament çıxış və nitqlər, muzakirələr, sual və cavablar, münasibətlər dili olduğundan cümlələrin

intonasiya baxımından çeşidli növləri işlənmişdir. Müasir nida cümlələrinə, başqa sözlə siyasi nidalara dilimizin tarixində legitim surətdə ilk dəfə məhz AXC-dən başlayaraq rast gəlir. Parlamentdə səslənən şüarlardan: “Yaşasın Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti! Yaşasın cəmiyyəti-əqvam!” (Ə.Pepinov); “Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti! Yaşasın demokratiya! Yaşasın... millətlərin qardaşlığı!” (A.Səfikürdski). Sual cümlələrindən alternativ ritorik sual cümlələri: “Xalq yeni işlərə razı olacaqmı, yoxmu? Təzə yolla getmək istəyəcəkmi?” (F.Xoyski); “Bu ağır vəzifəni ifa edə biləcəkmiyəm, yoxmu?..” (H.Ağayev).

Parlamentdə dövlət dilinin lüğət tərkibində çox böyük rəngarənglik görünür: Azərbaycan, osmanlı, ərəb, fars və rus sözləri. Azərbaycan və osmanlı sözləri arasında sərhəd qoymaq, bəziləri nəzərə alınmazsa, çətindir. Həmin fərqlərə, yuxarıda qeyd etdiyimiz *kendi, şu, işbu* işarə, *hanki* sual, *şimdi və imdi* zaman zərfləri, *əvət, iştə* ədatları və bir neçə termin səciyyəli (*anarşi* “anarxiya” mənasında, *çete* “ordu birliyindən olmayan silahlı kiçik dəstə” mənasında və s.) sözlər daxildir. Azərbaycan sözləri qrupu deyəndə, əsas etibarilə, leksik və semantik neologizmləri nəzərdə tutur: *vergi, yer vergisi, gəlir, azadlıq, qardaşlıq, bəynəlmilləlik, parlament nümayəndələri, qərar layihəsi sosialistlər fraksiyası, hökumət rəisi, sinif ayrılığı, sinif mübarizəsi, rəislik, daxiliyə naziri, pulun qiyməti, məclis rəisi, məclis katibi, sədr müavini, baş nazir, alqış, sürəkli, millət, nümayəndələri, oxunmuş (birinci, ikinci), bağlıq yeri, əkin yeri, maliyyə nəzarəti, gömrük, inqilab bayrağı, seçki, seçki qanunu, bəyannamə, birər, ikişər müştərək müqavilə, ticarət nəzarəti, müsəvat fraksiyası* və s. Ərəb və fars sözləri qrupu müasir dilimiz üçün artıq arxaikləşmiş sözlər və izafətlərdir: *məbus, məvad, vükəla, rəisivükəla, mənbər (xitabət kürüsü mənasında), ricu, istizah, məclisiməbusan, haiz, mövqeyi-sədarət, ittifaqi-ara, icab etmək, suitənhim, müstəhziyanə, məhfuz, ati, vüquat, istinkaf, məcib olmaq, layihəyi-qanuniyyə, mühəvvəl, bəratülqovl (protokol)* və s. Rus sözləri qrupu dedikdə, əsasən rus dili vasitəsi ilə Avropa

dillərindən keçən sözləri hesab edir: *doqovor, kollektivniy doqovor, komissiya, inspektor, podatni inspektor, ustav, universitet, desyatin, fraksiya, demokratiya, deklarasiya, proqram, smeta, büdcə, revolyusiya, uyezd, teleqram, teleqraf, ministr, sosialist, kapital, mandat, nadelni, sud, doklad, porom, zemlyaçestvo, zakon, akop, şkol* və s. Bu sözlərdən bəzisinin qarşılığı yoxdur: *inspektor, podatni inspektor, desətin, demokratiya, smeta, büdcə, uyezd, teleqram, teleqraf, sosialist, nadelni, zemlyaçestvo* və s.

Uzun zaman məsafəsində həmin dövr dil yaddaşımızın uca zirvələrindən biri olaraq qalır.¹

Nitq mədəniyyəti ümumi mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir. Parlament çıxışlarında ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meyili, ana dilində səlis, aydın, yığcam, ahəngdar, ifadəli, həm də məzmunlu danışmaq bacarığı Məmmədəmin Rəsulzadənin nitqlərində bariz şəkildə nəzərə çarpır. XX əsrin əvvəllərində dil sahəsindəki inqilabi-demokratik cəbhəyə məhz o başçılıq edirdi. Fikrincə, dəbi dil ilə xalqın canlı dili arasında uçurum olmamalıdır, ədəbi dil cilalanmış, işlənmiş xalq dili əsasında inkişaf etməlidir.

¹ A.Axundov. Parlamentin dili / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq) - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası. Bakı, "Qoliot Qkup" QSC, 2009, s.149-178; həmçinin ətraflı bax: <http://bilasuvaz.cls.az/front/files/libraries/525/books/170093418.pdf>

Nərgiz HACIYEVA
*AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri,
filologiya elmləri doktoru, dosent*

**MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN
PUBLİSİSTİKASININ
DİLİ VƏ ÜSLUBU**

Azərbaycan Milli Demokratik Respublikasının, Müsavat hökumətinin ilk qurucularından biri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə öz fitri və fenomenal istedadı, zəngin dünyagörüşü, siyasi-iqtisadi, ictimai və bədii fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının mariflənməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayan şəxsiyyətdir. O, Azərbaycan xalqının tarixində yazıçı-publisist, dövlət xadimi və ictimai-siyasi lider kimi görkəmli yer tutur. M.Ə.Rəsulzadənin zəngin yaradıcılığı içində publisistik məqalələri dil və üslub baxımından xüsusilə seçilən əsərlərdir. M.Ə.Rəsulzadənin cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən publisist məqalələrində nəinki Azərbaycan xalqının problemlərindən, eyni zamanda dünyanın bir sıra ölkələrində gedən ictimai-siyasi mübarizələrdən, həm də Avropa və Şərq xalqlarının həyatı və siyasətindən, iqtisadiyyatından, mədəniyyətindən danışılır və bu sahələri əhatə edən yazıları fundamental əhəmiyyəti ilə seçilir. Daha çox millətçiliyi irəli sürən M.Ə.Rəsulzadə həmişə öz xalqını hər cəhətdən üstün görmək istəmiş, canı və varlığı ilə Azərbaycanın çiçəklənməsi və tərəqqi etməsi üçün çalışmışdır.

Siyasi fəaliyyətinə görə 1908-cü ildən 1913-cü ilədək İrana və Türkiyəyə mühacirətə getməyə məcbur qalan M.Ə.Rəsulzadə, Rusiyada Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi münasibətilə qəbul olunan əfv fərmanından sonra, öz ideyalarını həyata keçirmək və dövrü mətbuatda tanınmaq üçün Bakıya gələrək fəaliyyətini davam etdirmişdir. "...Bakıya ayaq basdığı gündən həmin istiqamətdə gərgin işə, ardıcıl mübarizəyə başladı.... Çox

keçmədi, onuncu illərin dövrü mətbuatı Məmməd Əmin Rəsulzadənin güclü nüfuzu altına keçdi...Ədəbi mühitdə o, hamıdan seçilməyə, qüdrətli sima kimi görünməyə, tanınmağa başladı... Onun təbliğ etdiyi ideyalar zehinlərə yeriməyə, ağıllara təsir göstərməyə, ürəklərə hakim kəsilməyə başladı. Bütün bunların sayəsində o sözün əsil mənasında xalq arasında millət rəhbəri, həqiqi mücahid kimi məşhurlaşdır¹.

M.Ə.Rəsulzadənin zəngin yaradıcılığı içərisində publisist məqalələri dil və üslub baxımından xüsusi maraq doğurur. Onun yaradıcılığı daha çox ədəbi-bədii, ictimai-siyasi və iqtisadi tərəflərdən tədqiq olunsa da, publisistikasının dil və üslub məsələlərinə toxunulmamış, araşdırılmamışdır.

“N.Nərimanovun publisist üslubu”nu tədqiq edən M.Məmmədov publisist üslubu araşdıraraq yazır: ”Publisist üslub sinkretik xarakterdədir, burada bütün üslubların ünsürləri vardır. Özünün obrazlılığı ilə bədii üsluba, dəqiq və terminoloji leksikası ilə elmi üsluba yaxın olan publisist üslubun dil vasitələri sistemi vardır ki, bu vasitələr də onun əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Publisist üslub kütləvililiyi, aydınlığı, dəqiqliyi, sadəliyi, ehtiraslılığı və yığcamlığı ilə fərqlənir, yazılı və şifahi dilin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir, ictimai-siyasi terminlərə, danışiq dili sintaksisinə, morfoloji və sintaktik vasitələrə üstünlük verir.”²

Publisistik üsluba xas olan bu cəhətləri M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında da görmək mümkündür. M.Ə.Rəsulzadənin publisist məqalələrini məzmun cəhətdən bir neçə yerə ayırmaq olar: təhsil məsələsi, milli məsələ, tədrisə münasibət, çar üsulidarəsinin və bolşevik hakimiyyətinin ifşası, digər millətlərə qarşı Rusiya siyasətinin tənqidi, dünya siyasətinə münasibət, iqtisadi məsələlər, kəndlilərin həyatı, əlifba və dil məsələsi, mədəniyyət, bədii ədəbiyyat, qadın məsələsi və s.

¹ Məmmədov X. Mühacirətdən sonra...M Ə.Rəsulzadənin mətbuat fəaliyyətindən naməlum səhifələr.”Ədəbiyyat” qəzeti, 1998, 6 fevral, s.2

² Məmmədov M. N. Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, “Yazıçı”, 1985, s.170

Məmməd Əmin Rəsulzadənin məqalələrini oxuyarkən bu ictimai dövlət xadiminin nə qədər böyük və zəngin dünyagörüşə, iqtisadi və siyasi baxışlarının dərinliyinə, dünyəviliyinə heyran qalmamaq mümkün deyil. O, demək olar ki, bütün məqalələrində Azərbaycan millətinin inkişafı üçün çalışan və bunun üçün müəyyən tövsiyyələr verən, dünya xalqları içərisində onun daha yüksək bir məqama malik olduğunu vurğulayan və bunun üçün mübarizə apararaq millətini oyanmağa, öz milli istiqlal və hüququnu əldə etməyə çağırışlar edən dahi bir şəxsiyyət kimi tanınır. Milli məsələni üstün tutaraq məqalələrinin əksəriyyətində millət və millətçilik ideyalarını izah edir.

Millət məsələsinə gəldikdə N.Şəmsizadə yazır: “M.Ə.Rəsulzadənin irsində azərbaycançılıq ideyası millətçilik anlamı ilə eyni kontekstdə daha aydın görünür... Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-ideoloji görüşlərində azərbaycançılıq vətənçilikdən geniş siyasi anlayışdır. Fikrimizcə, Azərbaycançılıq istiqlal uğrunda mübarizə aparən millətin birlik forması, öz keçmişinə, dünyaya vahid münasibət üslubudur¹.

M.Ə.Rəsulzadənin amalı, qayəsi həmişə eyni, Azərbaycanın istiqlalı olmuşdur: “Azərbaycan xalqı kəndisini məqsədinə erişdirəcək yolun nadeyi-istiqlal ilə rus təhti vəsəyetindən qurtarmaqdan başqa bir yol olmadığını pəkəla bilir... Bu sənə hədəf etdiyimiz qayə keçən sənə xizmət etdiyimiz qayənin eynidir. Milliyət və istiqlal qayəsi: Qafqasiyanın xilas, Azərbaycanın istiqlalı!”².

Bunun üçün o, Azərbaycan xalqını birliyə, islamiyyətə, müsəlmançılığa dəvət edir: “Hərəməz bir küncdə bir xüsusi cəmiyyət qayırb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə birləşməli, öz fikir və feillərimizdən bir-birimizi hali etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız demokrat və qeyri məslək üzrə olub, müttəhidük-qövl və vəl fel ins görək. Bəndəyə qalırsa, hər bir dəstədən

¹ Şəmsizadə N. M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycançılıq ideyası. “Azərbaycan müəllimi”, 1997, 25 mart

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.137

olursa olar, ancaq islamiyyət üzrə olaq. İslamiyyətdən kənara çıxsaq, fəlakət bizi gözləyir. İslam bizə rahi-nicatdır, – desəm, eyni səvabdayam...Fəqət islamiyyət üzrə olaq ki, bu, eyni insaniyyətdir”¹; “Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu iqtiza ediyor – mütləqə üç əsasa sarılmalıyız: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək.”²

İranda ictimai-siyasi fəaliyyətə başlayan M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Azərbaycanla bağlı bir sıra məqalələr nəşr etdirir. “Cənubi Azərbaycanın həyatı, xalqın güzəranı ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edən ədib bütün bunları “Tərəqqi” qəzeti səhifələrindəki ədəbi və publisistik yazılarında əks etdirmişdir... İran məşrutə hərəkatı ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda qeyd olunur ki, hətta firqənin məramnaməsi M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən yazılmışdır. Bu fakt böyük siyasi xadimin İran Demokrat firqəsinin yaradılmasında necə mühüm rol oynadığını göstərir”³.

O, “İranda cumhuriyyətə məsləhət” məqaləsində İranda şahçılığa işarə edərək bu üsul-idarəni tənqid edir və yeni dövlət qurmaq üçün öz təkliflərini irəli sürür:”Əsri və qüvvətli bir İran hökuməti vücuda gətirmək üçün üç şey lazımdır: 1.Ordu təşkili; 2. Mədəni bir məcəllənin tədvin və tətbiqi; 3.İran köylüsünün sərbəsti və tərifi... İranda ədliyyə deyən bir müəssisə varsa da, ədalət tamamilə molla, axund və müctəhid deyilən din üləməsinin əlindədir... Cümhuriyyət elanı, sözün məzlumi həqiqisinə görə, tam bir demokrasinin təsisi deməkdir. Demokrasinin təəssüs etdiyi bir yerdə köylü ilə mülkədar, xan ilə rəiyyət, “şah ilə gəda” nəzəri qanunda müsavi olmalıdır. Məmləkətə yalnız bir hökumət olmalı, bir qanun və ədalət təəssüs etməlidir... Bir dövlət təsisi üçün harsı və mədəni təşəbbüslərin lüzumuna qane olmaqla bərabər... bu vəhdəti hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatda, millətin... maddi ictimaiyyatında aramalıdır. İran Cumhuriyyəti köylünün

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.26

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.18

³ Yenə orada, s.2

maddi səfalətini dəf və müxtəlif qitaəti məmləkətlər arasındakı iqtisadi təcərrüdü rəf etməzsə, müxtəlif siniflər arasındakı təsanüdü təmin edəməz. İranda səfalətə məhkum yüz minlərcə köylülərlə, yüzlərcə köylərə malik mürəffəh mülkədarlar durduqca qüvvətli bir xalq hökumətinin təsisi qəbul olamaz və arzu olunan vəhdəti-milliyə dəxi pək çox müşkülata uğrar”¹.

İranda ermənilərə xüsusi məhəbbət olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: “İranda erməniləri İranlıların ən mədəni qismi hesab olunur. Bunlar burada Avropalı bir millət kimi yaşarlar... nədən isə ermənilər İranda kəməli-istirahət və azadlıqda yaşamışlar. İran xanlarının, ərbablarının, sahibi-zülm və ictimafalarının hər nə qədər dürüşkarlıqları, vəhşilik və dürrəndəlikləri varsa, hamısı haman müsəlman əhalisinin başında oynadılmış, ermənilər isə daima bu bələdan məsun qalmış, müsəlmanlara nisbətən artıq bir imtiyaz ilə dolanmışlar”².

İranda olarkən belə, millətçilik məsələlərini irəli sürən M.Ə.Rəsulzadə yazır: “...iranlı dostlarımızın ən çox kızıqları şey mənim azərbaycanlıların türk olduqlarını edişimdir. Bu xalqın milliliyini tədqiq edərkən konuştuğu lisanın əhəmiyyəti varsa, bu etibarla azərilər türkdür. Azərilərin fars ikən lisanları cəbrən alınıb da yerinə türkcə qonulduğu iddiasının vəxim olduğu aşıkardır... Təbrizlilər bir çox saıqlər taxtında kəndilərini iranlı bilirlər... Fəqət heç kimsə İran türklərinin dəxi mövcud olduğunu inkar edəməz. Bir İran türklüyü vardır, azərbaycanlılar türkcə söylüyorlar. Bolşevik firqəsinin mərkəziyyətçi olduğunu bildiyimdən bi firqənin növü kəndinə məxsus bir imperialist olduğunu sezmiş və zəruri bir istihala keçirəcəyini daha əvvəlcə söyləmişdim.... Moskvada bulunduğum iki sənə əsnasında mən Şərqlətlərinin və bilxassə türk əqvamının nicatları yalnız kəndilərində, kəndi təarüfi milliyələrində olduğuna qəti surətdə qane oldum.”³

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.92

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.388

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.50

Klassik əsərlərdən istifadə edərək öz məqsəd və məramını açıqlayan ədib yazır: “İrənin ən böyük abideyi-mədəniyyəti ”Şahnamə”dir. “Şahnamə”yə hakim olan ruh, ismindən də bəlli olduğu kibi, şahpərəstlikdir. Şahpərəstlik İrə tarixinin ruhudur”¹.

V.Sultanlı M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi fəaliyyətini siyasi mücadilədən ayrı təsəvvür olunmadığını qeyd edərək yazır: “M.Ə.Rəsulzadənin çoxşaxəli fəaliyyətində ədəbiyyat, hər şeydən əvvəl, siyasi mücadilənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Böyük mütəfəkkirin elə bir siyasi əsəri yoxdur ki, hər hansı bir şəkildə ədəbiyyatla bağlanmasın və buna qarşılıq elə bir bədii əsəri yoxdur ki, orada siyasi ruh hakim olmasın. Ədəbi və siyasi məqamların belə qovuşuğu, vəhdəti və ortaqlığı onun yaradıcılığının məxsusi bir keyfiyyəti kimi reallaşır”².

Siyasətlə ədəbiyyatın ortaqlığı publisist əsərlərdə də tam şəkildə göstərilir. Publisist məqalələrində erməni-müsəlman məsələsini rus siyasətinin bir məqsədi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Bəhs edəcəyimiz şey... əsil erməni məsələsidir. O erməni məsələsi ki, türklük üçün pək böyük əngəllərə mücib olmuşdur. O məsələ ki, Türk-Rus mücadiləyi-tarixiyyəsində pək məşum bir rol oynamışdır. Bolşeviklər iddia ediyərlər, ehtimal, bəziləri də inanıyərlər ki, çarizmin kullandığı siyasəti bolşevizm artıq tətbiq etmiyor... Demək ki, erməni məsələsi də başqa dürlü həll olunuyor. Halbuki dəyişən yalnız rəng və ünvanıdır. Qızıl Rusiyanın tətbiq etdiyi siyasət də dönə dolaşa qara və ya bəyaz Rusiyanın üsullarını kullanıyər...Vaxtilə çarizmin yerləşdirdiyi erməni mühacirləri şimdiki də bolşevizm tərəfindən himayə olunuyərlər....

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s. 88

² Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu (M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Azərənşir”, 1996, s.184

Çarizmin Qafqasiyada istinad etdiyi millət ermənilər idi... Çarizmin müavinət və himayəsi ilə onlar gərək Tiflis və gərək Bakını erməniləşdirməkdə idilər. Şimdiki halda bolşevik Çekasını, Moskva tröstlərinin, kommunist müəssisələrinin ən sadıq ajanları ermənilərdir...Bəhs edəcəyimiz şey... əsil erməni məsələsidir. O erməni məsələsi ki, türklük üçün pək böyük əngəllərə müci b olmuşdur. O məsələ ki, Türk-Rus mücadileyi-tarixiyyəsində pək məşum bir rol oynamışdır. Bolşeviklər iddia ediyolar, ehtimal, bəziləri də inanıyorlar ki, çarizmin kullandığı siyaseti bolşevizm artıq tətbiq etmiyor... Demək ki, erməni məsələsi də başqa dürlü həll olunuyor. Halbuki dəyişən yalnız rəng və ünvan dır. Qızıl Rusiya tətbiq etdiyi siyaset də dönə dolaşa qara və ya bəyaz Rusiyanın üsullarını kullanıyor... Vaxtilə çarizmin yerləşdirdiyi erməni mühacirləri şimdiki də bolşevizm tərəfindən himayə olunuyorlar....Çarizmin Qafqasiyada istinad etdiyi millət ermənilər idi...Çarizmin müavinət və himayəsi ilə onlar gərək Tiflis və gərək Bakını erməniləşdirməkdə idilər. Şimdiki halda bolşevik Çekasını, Moskva tröstlərinin, kommunist müəssisələrinin ən sadıq ajanları ermənilərdir”¹.

Rus ordusuna qarşı çıxış edən M.Əmin nitqində Türkiyənin Azərbaycanın dostu olduğunu, Azərbaycanın ilk harayına gələn ölkə olduğunu qeyd edir: “Türkiyə məsələsi heç bir zaman bir azərbaycanlı üçün ürəyimizin ən nazik pərdələri ilə hiss olunur bir məsələ halından xaric olmamışdır...bu məsələ bizim üçün həm türk, həm də azərbaycanlı olmaq etibarilə daha incə və daha müəssir bir duyğu və qayğı halını iqtisap eyləmişdir. Biz qəddar düşmən əlində biaman düşüb də “Ay haray, imdad!... deyə bağırdığımız ümitsiz bir zamanda “harayımıza” yetişən “din və dil” qardaşarımızın əndişəli günlərini nasıl duymayız?!... Burada, Bakı xilasında, şəhid düşən qazilər və orada İstanbullu müdafie

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.10

üçün sinələrini sipər edən fədailərin eyni vəzifə, eyni əməl və məqsəd yolunda öldüklerini nasıl unuduruz?!¹.

Məmməd Əmin Rəsulzadə dəfələrlə rus ordusunun işğal ordusu olaraq Azərbaycana girdiyini yazır və qeyd edir ki, “Azərbaycan Kommunist Firqəsi dediyimiz şey işlə sovet diplomatiyasının bu kibi qırmızı yalanlarını örtmək üçün tasarlanmış siyah bir müəssisəsidir”².

Rus şovinistliyini, bürokratiyanı tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Əski Qafqasiya idarəsi ilə şimdiki Qafqasiya idarəsi arasında, Qafqaz millətlərinin həqiqi hürrriyyət və hakimiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən qətiyyəən bir fərq qalmamışdır”³; “Vəhşilik, dərrəndəlik, insanxorluq və istibdadi-məhz olan bu “həqiqətlər” cəhənnəm fironları kibi “Rusiya ruslar üçündür” və “hökm etmək istəyirsən, ayır”...fikri ilə başlarına yağdırılmaqdadır. “Dəmir yollarında olan bütün qeyri-millətlər qulluqdan qovulsun”, “cəmaət idarələrində olan özgələr ixrac edilsinlər”, “Qafqaz əyaləti ruslar ilə doldurulsun” və qeyri kimi layihələrin müəllifləri olan bu şeytan fikirlilərin, bu dərəcəyədək təəccüblü olsa da, qərara aldıkları bu atidə ki, qətnamələri qayətdə maraqlıdır”⁴.

Bakıdakı vəziyyəti təhlil edən böyük ədib buradakı özbaşnalığa öz münasibətini belə ifadə edirdi: “Rus müsəlmanlarının mərkəzi olan Bakıda cəl və qürur nəticəsi olan xunxarlıq o dərəcə tərəqqi etmişdir ki, Bakıya səyahətə gələn özgələr öylə xəyal edə bilərlər ki, bu qədər şəffaklıq (qan tökmə) bizim ruhumuzda və tərbiyəmizdə qoyulub, ancaq Bakıya müxtəss olan bir barbarlıq mafövqi təsəvvür olunmayan bir vəhşətdir!”⁵; “Əcəba, biz eliyə bilərmirik ki, az vəhşət və başpozuqluğumuzla bürün ətrafımızı besak edək!! Əcəba, vaxt gəlmədimi ki, etdiyimiz bu həqarətamiz “intiqa”lara bir intihə qoyaq!! Bir baxınız, görünüz ki, bizim

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.110

² Yenə orada, s.101

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.32

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.194

⁵ Yenə orada, s.241

cəhalətimiz və intiqam adı verdiyimiz dərəndəliyimiz nə dərəcəyə çatıb ki, hətta hökumət işçiləri belə o gümanə düşürlər ki, guya bu adət bizə ata-babamızın adəti olaraq yüz il irəlidən qalan irsdir. Halonki bizlərə yaxşıca məlumdur ki, yüz il bundan irəli bizim ata-babalarımız bu qədər cinayətlərə heç bir halda məzhər olmamışdır. Məişətimizi qanlı bir dərəcəyə çatdıran səbəblər isə ədna təbili əfradımızın bir təsadüfi-iqtisad olaraq əllərinə keçdikləri pullardır ki, gərəkli mövqeyinə xərc edəcəkləri əvəzinə, bir-birilərini puç etmək, bir-birilərinə təşəxxüs satmaq, bir-birilərinə “təvəffüz etmək” qəsdilə qoçubazlığa, qan tökməyə sərf etməyə başladı.... Əvət, bu tənbihat lazımdır! Caniləri mükafatsız buraxmaq olmaz. Bu dərəcədə artmış olan qoçubazlığın bir səbəbi də haman canilərin və cinayətlə məşğul olanların tənbehsiz qalmalarıdır...Bütün var qüvvəsilə müttəhid, müttəfiq olub bizi istila etmiş olan hər qism vəbadan, taundan daha müdhiş olan bir bəla ilə mübarizə etməliyik!!”¹

M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrində maariflənmə və mədəniyyət məsələlərini tədqiq edən A.Əzimova yazır:”XIX əsrin sonlarında Azərbaycan cəmiyyətində formalaşan mədəniyyət getdikcə aydın ümummilii səciyyə almış və bu da öz növbəsində milli şüurun inkişafına, mili birliyin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir...Ölkədə maarifçilik ideyalarının yayılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan mədəniyyətində demokratik fikirlər güclənir, ictimai-fəlsəfi fikirdə yeni sosial ideyalar qərarlaşdı...”²

M.Ə.Rəsulzadə millətin gələcəyini onun maariflənməsində görür və hamını, xüsusilə müəllimləri bu işdə səfərbər olmağa çağırırdı: “İndi cavanani-milliyətimizə, müəllimlərimizə, ürəflərimizə lazım və vacibdir ki, öz yaxınları olan avam qardaşlarının köməyinə çatsınlar. Həmişə gördükləri işləri də, öhdələrinə götürdükləri vəzifə də, mənafeyi-şəxsiyyəti, cib hesabını qabağa

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.2

² Əzimova A.Q. M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrində maariflənmə və mədəniyyət problemi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2014, № 3, s. 189-196.

salmaq, qara pulu amal etmək olmaz!! Bir az da vicdan saflığı, cəmətə qarşı olan vəzifeyi, mənəviyyə ədası gərək!”¹

Onun fikrincə, əsas məqsəd ayrı-ayrı şəxslərin deyil, xalqın maariflənməsidir. Məktəblərə xüsusi əhəmiyyət verən M.Ə.Rəsulzadə məktəblərin və müəllimlərin xalqın ruhuna və adət-ənənəsinə uyğun olmasını, ana dilində müəllim çatışmazlığını qeyd edir və hamını bu işdə səfərbər olmağa səsləyirdi. Maariflənmə məsələsində də müsəlmanları birliyə dəvət edən maarifçi publisist yazırdı: ”Bütün müsəlman xeyriyyə və maarif cəmiyyətlərinə ümummillət maarifi və tərəqqisi naminə lazımdır ki, saheyi-ittifaqa qədəməndaz olub, ayrı-ayrı işləməyi buraxıb birləşsinlər! İbtidai məktəb gərək ki, milli olsun. İbtidai məktəb gərək ki, yerli cəmətə doğma olsun. Bu məktəblər gərək cəmətin məişətinə uyğun olsun.... Görüyorsunuzmu? Əvvəlinci illərin türkcə təmin edilməsi getmiş. Yerli dilə əhəmiyyət verilməsindən bir nişan qalmamışdır... Böylə proqramın nə dərəcədə mənfəətsiz və kifayətsiz olduğu hər kəscə məlum olduğu kibi, görünüyür ki, məkatib müdiriyyətinə belə sabitdir“²; “Məktəb qədri bilindikcə, elm və mərifətə olan meyl artdıqca müəllim yoxluğu özünü bildirir!...Müəllim yoxdur!..Əvət, ana dilini tədris etməyə müqtədir olub və qanunca həqqi-tədrisə malik olan və pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən hazırlığı olan müəllim tapılmıyor... Nə etməlidir? Haradan müəllim almalıdır?...Hərgah müsəlmanlar da öz mənfəətləri üçün bu xüsusda ildə 1500, 2000 manat sərf eləsələr, hər il 5-6 müəllim fəzlinə olaraq hazırlaya bilərlər. Fəqət, iqdam lazım!”³

Mədəniyyətin inkişafını təbliğ edən M.Ə.Rəsulzadə hamını mədəniyyətdə milli birliyə dəvət edirdi: “Çünki bir çox xırda və kiçik qüvvələr madam ki, cəmləşməyib, madam ki, nəşri-maarif və mədəniyyəti-əvam və imrani-vətən kibi böyük işləri görməyə bizdə kooperasyonluq əlbirliyi ilə iş görmək yox, ancaq tərəf-

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.205

² Yenə orada

³ Yenə orada, s.271

tərəf çəkilib parçalanmaq vardır, madam ki, Kırılovun hekayəsində olan timsal kibi hərəməz bir yana çəkəcəyik, o halda dövrü-çərxezi-mədəniyyətimiz hamən yerində qalacaq, hərəkətə gəlməyəcəkdir”¹.

M.Ə.Rəsulzadə qadın məsələsinə də xüsusi diqqət vermiş, “İqbal” qəzetinin 1913-cü il iyul və iyun nömrələrində “Türkiyədə qadınların halı nə yoldadır?” adlı silsilə məqalələri çap olunmuşdur. Burada Türkiyə qadınları ilə İran və Qafqaz xanımlarının fərqli və üstün cəhətləri göstərilir, Türkiyədəki xanımların daha çox kitab oxuduqlarını, qadınlara məxsus cəmiyyətləri olduğu və qəzet buraxdıqları göstərilir. Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, Türkiyədəki müsəlmanların da qadın haqqındaki nəzərləri əsas etibarlı ilə bizdəkinin eynidir. Qadın istibdadının, azadlığının əleyhinə çıxanlara qarşı dayanan M.Ə.Rəsulzadə yazır: ”Bütün müsəlman aləminə bərabər Türkiyə də bilməlidir ki, ailə əsarəti və ailə istibdadı üzərinə təşkil edilən illətlər heç bir vaxt ailə hürriyyəti və ailə səadəti məbnaları üstündə qurulan millətlərlə mübarizə edə bilməzlər. Qadın bir millətin nisfi-mühümmünü təşkil edər. O aciz isə, hüquqsuz və mərifətsiz olarsa, millətin yarısı xəstə və məfrucdur – deməkdir... Fəqət bununla bərabər Balkan məğlubiyətini qadınların dar yubka geymələrində görünlər də var. Onlarla da mübarizə aparmaq lazım gəliyor”.

Tədris məsələsində müsəlmanların məsarifi ilə təsis edilən Azəri-türk şagirdlərinin sayca az olduğunu, əcnəbi tələbələrin oxuduğunu ürək ağrısı ilə qeyd edir: “Belələrinin şəhadətinə görə, Azərbaycanda 4 deyil, bir darülfünun vardır. Bu darülfünunun da Lenin deyil, Müsavat hökuməti təsis eyləmişdir. 1923-cü il sənəsinə məxsus rəsmi statistikaya görə, Bakı darülfünunu tələbəsindən 478-i yəhudi, 452-si rus, 425-i erməni olub, 386-sı türk imiş... Demək ki, Azəri türk tələyə yüzdə yalnız 23 nisbətindədir. Bu etibarla Azərbaycanda 4 darülfünun...ali sənaye

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.354

məktəbi... 1600-ə qərib tələbədən yalnız 70-i türkdür ki, bu da
yüzdə dörd deməkdir. Bir millət üçün ali məktəbi-aliyə təsis
etmək, heç şübhəsiz ki, şayani-təqdirdir. Fəqət bir millətin məsa-
rifi ilə təsis olunan ali məktəbi-aliyəyi əcnəbi ünsürlər faydasına
istismar etmək nə dərəcədə böyüklükdür?! Təqdir edərsiniz ki, bu
artıq böyüklük deyil, zorbalıqdır”¹.

Tədrisdə olan çatışmazlıqları tənqid edərək, məktəbi
ticarətə döndərənləri ifşa edir: “Adətən, qaidə hər yerdə, hər
məktəbdə bunadır ki, dərsdən zəif olan şagirdə ikinci dəfə bir
imtahan verməyə fürsət verirlər. Hərgiz məktəbdən xaric etməz-
lər... Nə isə darülmüəllimin heyəti-müəllimini ümumi olan bu
qaidəyə riayət etmiyor. Şagird zəif oldumu, bilmərrə məktəbdən
ixrac ediliyor. Sonra məktəbdə şagird oxumaq istəyərsə, tazədən
imtahan verib imtahan tutmasını təklif ediyor...Böylə bir qətnamə
və böylə qaidə və nizamın məğzi nə təlim fikri, nə pedaqoji
nümayiş, heç biri deyil, bunun əsil səbəbi ticarətdir!”²

Yeni əlifbaya qarşı çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə məqalələrində
bunun səbəbini açıqlayır, yeni latın əlifbasının Şərq xalqları
arasında münasibətləri azaldacağını və bunu rus siyasətinin yeni
bir üsulu kimi qeyd edir. O yazır:”Onlar üçün Azərbaycanda latın
hərflərini tətbiq etmək Azərbaycanın hars sahəsindəki milli
ehtiyaclarını təmin etməkdən ziyadə Rusiyadakı türk ellərini
Türkiyə ilə harsi münasibətdən alı qoymaq və kommunist cildinə
girmiş rus kultürünü milliyyət ümdələrindən qüvvət alan türk
kultürü ilə mücadilədə daha müsaid bir şərait daxilində bulundur-
maq niyyəti idi... Türk dünyasının yeni hərflərlə yazmaya başla-
ması, şübhəsiz, türk millətləri arasındakı harsı münasibəti yeni bir
taqım əsaslar daxilində tənzim və təsisi mücib olacaqdır. Bu əsas-
ları müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilmək üçün....türk elləri siyasətən
müstəqil olmalıdırlar”³;

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.7

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.26

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.531

Terminlərə münasibətdə alınma terminlərin olduğu kimi işlədilməsini irəli sürür: “Kooperativ” rus sözü deyil, əcnəbi bir ləfzdır. İki sözdən tərkiblənilir: “kooperasiya” və “koo” sözlərindən. “Operasiya”– icra demək olub, “koo” fars “həm ilə” müvafiq gəlir ki, bu vəchlə “kooperasiya”ya türkcə “bir yerdə icra etmək” yaxud “əlbirliklə işləmək” mənası vermək və mənanı ifadə edəcək ərəbcə, farsca bir istilah axtarmaq mümkün olursa da, biz onu etmədik... Çünki o istilah da belə əhalini sındırmayacaq bir halda olmayacaqmı? Öylə isə niyə artıq zəhmət çəkilib bihudə vaxt sərf olunsun. Bundan belə bu qism istilahlara ehtiyac daha artıq olacaq və ən gözəli də odur ki, Yevropada işləndiyi kibi əlahiddə öz dilimizə daxil edək, necə ki, ruslar və bir dərəcəyədək türklər ediyorlar”¹.

Yeni yaranan ədəbiyyatı, cərəyanları tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə, “Azərbaycanda əmələ harsı (mədəniyyəti)” məqaləsində “Yeni fikir” qəzetində yazılan şeiri tənqid edir. O yazır:”Bizə düşən vəzifə Şərqə rəhbərlik iddiasında bulunan bu “vəqit qəhrəmanlarının” “əsəri-düha”sından bir nümunəcik göstərmək idi... Bu əmələ harsının Rusiyada, rus ədəbiyyatında nə kibi qəribələr, futurizm, kubizm və imajenizm məsələlərinin qabaqca tətbiqindən ibarət nə əcaib şəkillər, nə heyrətəməz töhfələr doğurduğu üzərində duracaq deyiliz... bu yeni məktəbi inqilabın Azəri-türk ədəbiyyatı üzərində təsirlərini göstərmək istəriz... Qızıl istila Azərbaycan millətpərvərliyi ilə demokrasi xalqçılığının “küfrünü” elan və bu fikirdə olan azəri mütəfəkkir və mühərrirlərini həbs, qətl və tərd eylədikdən sonra meydan turədilərə (avaralara) qaldı”².

“Milli dirilik” silsilə məqalələrində dilə yüksək qiymət verən M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, “Bir milləti məhv edib aradan götürmək niyyətində olan siyasilər əsil bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasion) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.20

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.76

verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edirlər.¹

M.Ə.Rəsulzadə müsəlman xalqının milli adət-ənənələrindən olan dini bayram Ramazan və milli bayram olan Novruz barədə bir sıra məqalələr yazmışdır ki, bunlar: "Orucluq xatirəti. İstanbulda Ramazanlıq", "Ergenekon", "Novruz bayramı barədə", "Quruluş bayramı – Novruz – yeni gün", "Sabantuy", "Mübarək Mövlud", "Mövlud bayramı xüsusunda", "Mövludi-nəbi bayramları" və s.-dir..

Ədəbiyyata yüksək qiymət verən M.Ə.Rəsulzadə, bir çox əsərlər barədə öz tənqidi məqalələrini yazmış, onları təhlil və təqdir etmişdir. Bunlardan "Arşın mal alan, "Leyli və Məcnun", "O olmasın, bu olsun", "Ölülər", "Bahadır və Sona", "Allah xofu", "Əsli və Kərəm", "F.Köçərlinin məktubuna dair" məqalələri və s. göstərmək olar.

M.Ə.Rəsulzadə C.Məmmədquluzadənin əsərlərini yüksək qiymət vermiş və onun təsiri ilə bir çox məqalələr yazmışdır. Bu barədə Ü.Eyvazov yazır: "Məhəmməd Əmin "Ölülər" in Qoqol əsərləri qədər mahiranə yazıldığını söylədikdə Mirzə Cəlili heç kəsdən asılı saymamış, onu rus klassikləri ilə bir səviyyədə durduğunu söyləmişdi, orijinal, özünəməxsus, böyük bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdi"².

Belə ki, tez-tez C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə müraciət edən ədib, öz publisistikasında onun təsiri ilə yumoristik məqalələr yazmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin həyat və bədii yaradıcılığını tədqiq edən V.Sultanlı yazır ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə "M.Ə.Rəsulzadənin bir çox publisistik yazıları da kəskin süjetinə, formasına, yazı tərzinə görə bədii əsəri xatırladır və bunların müəyyən bir qismi qeyd-şərtsiz nəsr nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir...Bu ondan irəli gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadə

¹ Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu (M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, "Azərneşr", 1996, 190 s.124

² Eyvazov Ü. Məhəmməd Əmin: O ağılanacaq hallara gülürdü, güldürərək ağladır". "Ədəbiyyat" qəzeti, 21 may, 1993, s.6

əsərlərinin janrını müəyyənləşdirməyə o qədər də meyl göstərməmişdir.... Məhz bunun nəticəsidir ki, ədəbin bədii yaradıcılığının bir çox nümunələri yanlış olaraq publisistik əsər kimi təqdim olunmaqdadır”¹.

V.Sultanlı M.Ə.Rəsulzadənin “Bir qocanın müsibəti” əsərini publisist deyil, bədii əsər hesab edir. Fikrimizcə, bu əsərlər də publisist əsərlərdən hesab edilə bilər. Belə ki, publisist üslubu tədqiq edərkən M.Məmmədov yazır: “Publisist üslubun bədii üsluba oxşar cəhətlərindən biri publisist əsərlərdə də emosionallıq və ekspressivlik və obrazlılıq yaratmaq üçün bədii ifadə vasitələrindən istifadə olunmasıdır. Burada da bədii parçalara, bədii əsərlərdəki surətlərə, tiplərə tez-tez istinad edilir. Publisist əsərlərdə bədii üsul və metodlardan istifadə edilməsi təkcə Azərbaycan publisistikasında deyil, bütün dünya publisistikasında geniş yayılmış hadisədir”².

M.Ə.Rəsulzadə C.Məmmədquluzadənin “Eşşəyin itməkliyi” hekayəsinə nəzirə olaraq eşşəyini itirmiş “Bir qocanın müsibəti” məqaləsini yazır.”Ah, hasiblər”! Həyasız, dəni hasiblər!! Əclaf! Bu qocanın acizliyindən, sinnindən, saçından, saqqalından utanmıyordunuz, bəri öz boy-buxununuzdan, qüvvətli, qüdrətli qolunuzdan utanaydınız!”³

C.Məmmədquluzadənin “Kürk” felyetonunda olduğu kimi, bir səsin dəyişməsi ilə mənasını dəyişən sözlərin səhv verilməsini tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə, publisistik məqalələrində, “Qurama” adı altında bir neçə məqalə yazmışdır ki, burada söz oyunu özünü göstərir, komiklik, gülüş özünün göstərir. Məsələn: “Qarelərin qurama həqqindəki rəyinə baxmaq gərək. Çünki, məlum a, bunlar iş əhlidir. Bir də, bildigimiz kibi, qurama əsla qarı işi degilmi? Bunu yazarkən yanımda birisi oturmuşdu. Demə, yazdıqlarımı oxuyurmuş. Dedi ki: – *Qaredən qarıya* nə var? Doğrudan,

¹ Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu (M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Azərneşr”, 1996, 190 s.1

² Məmmədov M. N.Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, “Yazıcı”, 1985, s.10

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.30

deyəsən burada bir yanlışlıq olmuş, “qare” sözü ilə “qarı” kəlməsi bir-birinə oxşayır. Bu da çox kərə xalqın zehni qarışdırıyor. Keçəndə, hətta birisi deyirdi ki:– A balam, bu qəzetəçilərin sözü varsa, bizə desinlər, arvadlarımıza nə işləri!...qəzetələr həmişə bir sözləri olanda “qarılara məlumdur, qarılarımıza ixtar edirik” – deyə yazıyorlar. Bən haman barmağımı dişləmiş, yelin hansı tərəfdən əsdiyini sızmış və izah üçün: – Əzizim, qəzetələrin dedigi *türk qarısı degil, ərəb qaresidir*, – demişdim. “Qare” – yəni, oxucu. Türk sözü durarkən nə lazım ki, xalqın irz və namusuna toxunan ərəb sözləri işlədəsiniz!... Bu dərs mənim qulağımda idi! Türk qövlərinin zavallı taleləri vardır. Öz sözlərini işlətmədiklərindən dilləri vüsətsiz qalmış, daralmışdır. Bunu genişlətmək və əbədləşdirmək qəsdilə və yəni qeyri-ixtiyari olaraq ərəbdən, farsidən bir çox sözlər almışlar...bu hal əcaib hallara və gülməli anlaşımalara səbəb olmaqdadır...¹; Sənə nə var ki, keçəndə də diyordun ki, gediş türkcədir. – İndi nə olub məgər? – Oxumadınmı ki, qəzetədə “gedişat” – deyə yazılmışdı. – Xub, bundan nə çıxar?– O çıxar ki, gediş türkcə deyil, ərəbcədir. – Nə dəlil ilə? – *Gedişat fərmaşişat* vəznində degilmidir?– Fərmaşişi də ərəbcə degil –*Siparişatə* nə deyirsən? – O da, bu da, ikisi də farscadır.– Əcəb adamsan, vallahi, o da farsidir, bu da farsidir. Hələ dildə demək asandır. Bəs bu zəhrimar ərəb “*atı*” burada nə gəzir?Hə...Əsil “məharəti-ədəbiyyə” də bundadır ki, türk gedişini, fars siparişini ərəb atına mindirmək. Buna *ədəbiyyat* deyirlər. İştə bu at haman ədəbiyyatın axırında və yaxud altındakı atdır. Hansı söz ona süvari oldusa, adıdır. Ərəb atımız yalğı və yaxud Bakı təbirincə beciddliyi ilə məşhur. Fars siparişi də əhval və xəyalpərəstliyi ilə məlum. Türk gedişi dəxi tarixlərdə yıldırım və şimşək kibi təsvir olunmaqda... İştə, üç iti qaçan şikər bir yerə yığışmış da avam xəlqə məram anladan bir vasitəli ədəbiyyat olmuş. Bu surətlə xalqımız ədəbiyyatımıza çata bilmiyorsa, nə üçün təəccüb edəlim?... Bunlar söhbətlərində ərəb və fars

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.26

işlətmədikləri halda, sözlərin axırı haman “at”dan ibarət idi. Məsələn, bənim ilk eşitdiyim cümlə bu idi: – *Vremya otnimat* eləyib, tak skazat getdim. Zakazat elədim. Kim ispraşivat eliyəcək ki, nə var, nə yox? Əvvəlki müsahiblərdən birisi durub yoldaşına baxdı və yavaşcadan dedi ki: – Bu danışan da ədiblərdən olmasınmı? – Atlarının bolluğundan öylə bir şeyə bənziyor. – Zətən yazıçının, rəssam, musiqar və bu kibilərin təbi deyirlər ki, haman *ərəb atı kibi* bir şeydir. Öylə isə: – Təbim, du-ur!”¹

Rus klassiklərindən Kırilovun təmsilinə nəzirə olaraq bir məqaləsində yazır: “Məsələyi münaqişə edən “Yeni Qafqasiya”nın bir mühərriri ikən “Gic Qasım”ın bilxassə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyə xitab elədiyi şayani təəmmüldür. Burasını düşünərkən rus hekayənəvisi məşhur Kırilovun məruf “Köpəklə fil” əfsanəsi xatırımıza gəldi.”Bax, şu yavru köpəyə bax, nə qədər qüvvətli imiş ki, filə havlıyor”².

Məmməd Əmin Rəsulzadə teleqrafda gedən səhv fikirləri də tənqid edərək belə dolaşiq kəlmələrə yumorla yanaşır. Məsələn: “Coğrafiyaya aid bu kibi kəşfiyyatlar da var.”Ərzurum istehkamlarının keçilməz bir səngərini təşkil edən Ararat silsilələrində olmazın qarlar yağmış və erməni padşahlığının paytaxtına olan hücumumuzu saxlamışdır” və yaxud “Tarixi Araz çayı vasitəsilə qət olunan Fərat dərəsi hal-hazırda Van sancağındakı müharibələrə qanlı bir meydan təşkil etməkdədir”. ”Ənvərin rus bəndəsi Trabzon vasitəsilə Ərzruma keçmək istədisə də, müvəffəq ola bilmədi”. Siz Allah, bundan əlvan bir qurama olarmı? Yuxarıdakı əlvan quramaya rusca nəşr olunan məhəlli qəzetələrindən birisi “əfsanə” – deyə, gülmüş və bunları da gülmək xatirəsi üçün qəzetəsində dərc eləmişdir”³.

Bir-birinə mənaca zidd gələn, iki zidd mənə daşıyan sözün yanaşı işlənməsi, okimoron məqalələrdə özünü göstərir: ”Antantanın Azərbaycan istiqlalının təsdiqi xəbəri yas içində bulunan

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.39

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.126

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.46

İstanbulda toy kimi tələqqi edilmiş, istiqlalımızı təsdiq günlərində yaptığımız şənliklərdə İstanbulun türklərdən alınacağına aid çıxarılan qara xəbərlər, xalqımıza *toy içində bir yas* təsiri hasil etmişdi”¹.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin publisistikasında işlədilən antroponimlərdə özünü göstərən maraqlı üslubi cəhətlərdən biri, bir xalqa məxsus görkəmli şəxs adının digər millətin görkəmli şəxs adı ilə adlanmasıdır. Məsələn:”Bəli, kəndisincə məchul və naməlum bir şəxsi bir mühitə tanıtdırmaq üçün məzkur şəxsi o mühitə məşhur və məlum olan bir şəxslə tuşlamaq lazım. Məsələn, “Şahnamə”nin sahibi Firdovsini avropalılara tanıtdırmaq üçün *İran Homeri Firdovsi* deyərlər. Bizim mərhum *Mirzə Fətəli Axundovu* Avropaya bildirmək üçün kəndisinə – *Qafqasiya türklərinin Molyeri* adını taxmışlar. *Nadir şah* – *İran böyük Petrosu* degilir. *Ənvər paşanı Türkiyə Napoleonu* adlandırırılar... Biz də rusların *Sarabskisi Şalyapini* desək, qiyamətmi qopar?... Teatr, səhnə, opera nə olduğunu bilməyən oxucumuza tanıtdırılmaq üçün *Şalyapinə rusların Cabbarı* da deyə biləriz²; Siz yenə deyə bilərsiniz ki, çox acəb, deyəlim ki, *Rasputin bir Şeyx Nəsrullah-mış...*”³ və s.

M.Ə.Rəsulzadə müəyyən üslubi məqsədlərlə dini adlardan istifadə edərək müəyyən siyasi xadimləri bu din xadimlərinə bənzədir: “Sina vadisində yol azan İsrail üçün *Musa* ilə Uhdü-Əşirəti nə idisə, Hərbi Ümumidən yorğun və bitkin çıxmış millətlər üçün *Vilson* və onun “Maddə” ləri də öylə idi...*Vilson* siyasi bir *Məsih* rolu oynarkən *İuda* vəzifəsini görmüş oldu!...O söylənəməz ki, dünyayı aldatmaq istədi, fəqət heç şübhə yoxdur ki, aldandı və bu sadələvhlüyü ilə bütün dünyayı aldatmış oldu!... Amerika hər nə qədər *İsaliq* şöhrətini kəndi rəisi ilə bölüşdü isə də “*İudalıq*” sifətində kəndisi ilə şərik olmaq istədi.Versal

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.110

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.3

³ Yenə orada, s.601

müahidəsini rədd etdi”¹; “Bu hal göstərir ki, Versal Sülhü adil olmadıqca dünya həqiqi sülh üzü görməyəcək. İslamiyyəti qəbul eylədikdən sonra dəxi İran zehniyyəti bu bayramı *Həzrəti Əli əleyhüssəlamın* yevmi cülüsü deyə təqdis edər”² və s.

M.Ə.Rəsulzadənin ayrı-ayrı şəxsiyyətlər barədə publisistik məqalələri xüsusilə maraqlıdır ki, burada onlar barədə ətraflı məlumat verilir. Bunlar “İbn Sina yurdunda”, “Ziya Gözalp” (“Türkçülüyn əsasları”məqaləsində); “M.Ə.Rəsulzadə bəyin xitabəsi” (Ziya Gözalp barədə); “Trotski müxalifətdə”, “Trotskizmlə mücadilə”, “Ziya Gözalp bəyin vəfatının ildönümü münasibətilə”, “Trotski İstanbulda”, “Abdin Mir Qasım”, “Nadir xanın zəfəri”, “Haşimbəy Vəzirov”, “Tariq ibn Ziyad”, “İstila qurbanlarından Nəsib bəy Yusifbəyli”, “Yusif İbrahimli, “Məhəmməd Bağırbəy” və s.-dir.

Publisistik məqalələrində yazılan antroponimlərdə seriya özünü göstərir: “Xacə Nəsrəddin, Molla Nəsrəddin, Nəsrəddin Babay İranda da, Turanda da, ərəblərdə də, əcəmilərdə də mərufdur. Xacə Nəsrəddini islam Şərqinin dühası, xalq dühası yaratmışdı. “Molla Nəsrəddin”i isə Azərbaycan türklərinin dühası, məzhədəki məharətləri vücuda gətirdi. Molla indi gərənşiyor. Oyanmaq istiyor...Görünüyor ki, 1916-cı il Azərbaycan türkləri üçün bir Şeyx işi görəcək, “Molla Nəsrəddin”i dirildəcəkdir”³.

M.Ə.Rəsulzadənin publisistik məqalələrində toponimlərin etimologiyası açıqlanır: “Təbrizin özünəməxsus hekayəsi var. Əmanət nəql ediyor ki, Harun ər-Rəşidin arvadı məşhur Zibeydə xatun şiddətli bir qızdırma azarına mübtəla oldu. Təbiblər müalicədən aciz qaldılar. Təsədüfən Zibeydə xatun bildi ki, Azərbaycanda saf havalı öylə bir yer vardır ki, oradakılar qızdırmanın nə olduğunu bilməzlər. Zibeydə haman oraya əzəmət etdi və bir az sonra afiyət kəsb elədi. İştə bunun xatirəsi olmaq üzərə Zibeydə xatun burada bir şəhər binasını əmr etdi. Adını da Təbriz qoydu.

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.71

² Yənə orada, s.88

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.399

İndi də bu şəhərdə bir qənat vardı ki, o vasitə ilə bu şəhərə içməli su gəliyor və bunun əsası qədim zamanlara aiddir. Bu qənatın adı da “Zibəydə arxıdır”¹.

Toponimlərin milli adlarla adlanmasına münasibət bildirən M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Fəqət müxbirlərin ixtiyarı yalnız öldürüb diriltməklə qalmıyır. Onlar eyni zamanda gözəl müvərrix, cəfərlüfiyədə mütəbhür lisanıyyətdə mahir əddi olunmaqdadırlar. Məsələn, keçəndə “Yeçipet”in türklər tərəfindən Misir, pəranın bəg oğlu Adriyannupolun – Ədirnə, Aleksandropolun – İskəndəriyyə - deyə yazılıb oxunacağını bu fəzilətməab ağaların elm və dərrakələri sayəsində öyrəndik... Moskva-Tiflisdən Moskva qəzetələrinə verilən xəbərlərə görə, Qafqasiya müsəlmanları bu qərara gəlmişlər ki, bundan sonra Yelizavetpola – Gəncə, Aleksandropola – Gümürü, Nuxaya – Şəki, Şamaxıya – Şirvan desinlər”².

Onun dünyanın ayrı-ayrı ölkələri və şəhərləri və onların siyasi mübarizəsi barədə bir sıra məqalələri də var ki, bunlardan “Gürcüstan qurbanları”, “Türkiyə əleyhində nəşriyyat”, “Yeni “Türküstan cumhuriyyəti haqqında”, “Müasir İrənin həqiqi çöhrəsi”, “Yaponiya məsələsi”, “Çin, “Ukrayna və Rusiya”, “Salam Türkiştana”, “Avropa məktubları”, “Rusiyada vəziyyət”, “Qafqaz birliyi şüarı altında”, “Polşa müsəlmanları”, “Əfqanıstan faciəsi”, “Mavərayi-Qafqasiya və Rusiya” və s. göstərmək olar.

M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrinin dili ərəb-fars kəlmələri, izafət birləşmələri ilə zəngindir. Bu da o dövrün yazılarının ərəb əlifbalı əski Azərbaycan yazısı ilə əlaqədar olmasından irəli gəlirdi. Belə birləşmələrdən bu izafət tərkiblərini göstərmək olar: *hümmətür-risal, sahibi-fikir, vicdani-huş, müsadimeyi-əfkar, bariqeyi-həqiqət, iqazi-fitnə, hakimiyyəti-milliyə, hadiseyi-müsəssifə, qüvayi-mürtəce, məqasidi-inqilabiyyə, şəkli-hazir, kəsbi-is-*

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.38

² Yenə orada, s.156

tiqlal, inqilabi-əzim, kəsbi-hürriyyət, hüquqi-bəşər, amali-milliyə, hürriyyəii-siyasiyyə, hini-zərurət, zəhir-hənd, qüvvəti-layemud və s.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist üslubuna xas xüsusiyyətlərdən biri dövrün ictimai-siyasi məsələlərini alleqorik şəkildə oxuculara çatdırmaq üçün Ezop üsuluna, fikrin dolayı yolla çatdırılması üsuluna müraciət etməsidir. M.Ə.Rəsulzadə yunan əfsanələrindən istifadə edərək, insanlara od gətirən Prometeyin adını tez-tez məqalələrində hallandırır və Qafqaz dağlarında zəncirlənmiş Prometeyi didən qartalı, ikibaşlı rus qartalına bənzədir, simvollarla fikrini çatdırır, çarizmin, eləcə də Qızıl Ordunun eyni siyasəti yeritdiyini, onun milli dövlətləri parçalamasını, məhv etməsini, öz ağılığını, hegemonluğunu yürütdüyünü ifşa edir. Sanki bu məqalələrdə o, özünü insanlara maarif, mədəniyyət, inqilabi mübarizə, oyanış ruhu gətirən Prometeyə bənzədir. Prometey kimi o da, öz dövründə daim təqiblərə məruz qalsa da, çarizmin ikibaşlı qartalı tərəfindən amansızlıqla təqib olunsa da, amalından, məqsədindən dönmür, azadlıq, milli istiqlal uğrunda mübarizəsini davam etdirir: “Bəhri-Xəzər sahilindən başlayan ilk mənzərə qüvvətli bir aydınlıq təşkil ediyordu. Bu, səmalara doğru ucalan bir atəş idi. Azərbaycan isminin müsəmmasını təşkil edən atəş... O atəş ki, mədəniyyət-bəşəriyyətə ilk əvvəl onun yandığı ocaq başında təəssüs edilmiş, atəşi-müqəddəs ki, *Prometey* kəndisini çalaraq yer üzünə qaçırdığı üçün hala əzab çəkməkdə, cəsarət və üsyanının cəzasını görməkdədir¹; *Prometey* didən xunxar quş qartal idi. Bir əsrdən bəri Qafqasiyanın köksünü didən və ciyərini parçalayan Rusiya imperializminin tuğrası dəxi bir qartal deyilmirdi?! *Prometey* təkrar parçalanıyor, təkrar afiyyət kəsb ediyordu. Qafqasiya əqvamı da...təkrar ikibaşlı rus qartalına zəbun oluyordardı!.. Əvət, biz bu sətirləri yazarkən, qanlı hadisələrə səhnə olan Qafqasiya qanına qəltan bir halda çırpınıyor, şimalın o qanlı və mənhus canavarı, yaralı köksünü istiqlal hissi ilə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.29

iltiyam edən və intiqam əzmi ilə canlanan *Prometeyi* təkrar parçalıyor”¹; “Ənvər paşaya nə isə yeridir. O, özünə şan və şərəf olsun deyə böyük bir məmləkəti təhlükəyə salmış. O, asi və xud-sər bir *Prometeydir*. Daha yunan əsətirində oxuyuruq ki, *Prometey* qəzəbə keçmiş və iki yırtıcı quş daima onun bədəninə dağıdıyorlar; fəqət o yenə dirilir, yenə quşlara yem olur, yenə dirilir.... Əsətir və əfsanə nöqtəyi-nəzərdən baxarsaq, Ənvər paşanın ölüb dirilməsinə yenə bir mənə vermək olar. Onun da cəzasıdır ki, ölsün, dirilsin, yenə ölsün”²; “*Prometenin* cəzası quşlara yem olmaqdır. Buna sözüümüz yox. Yalnız zavallı Şücaüdüvlənin günahı nə idi ki, müxbirlər onu da öldürdülər?”³; “Böyük Şamilin bir rübi-əsr sürən şanlı qəzalar ilə məğlubiyyəti, şanlı Cavad xanın unudulmaz müdafiəsi ilə şəhadəti və ilk fürsətdə təəssü edən Qafqasiya Cumhuriyyətinin keyfiyyəti təşəkkülü ilə şimdiki vəziyyətlər, istiqlal və hürriyyət yolunda Azərbaycanda, Gürcüstanda və Dağıstanda vüqu bulan üsyanlar, verilən qurbanlar, tökülən qanlar işbu *Prometey-qartal* mücadiləsinin müxtəlif cəhətlərindən başqa bir şey deyildir”⁴; “Əsətirdəki atəş şəriki ilə qanlı qartal mücadiləsində, məşhur Hürmüzd-Əhrimən mübarizəsinə bir növü müşabihat vardır.... Hürmüzd ilə... Əhrimən arasında ibtidai xidmətdən bəri davam edən mübarizə, ən nəhayət, Hürmüzdün qələbəsilə tamam olacaqdır.... *Prometeyin* xilasını ilə də Qafqasiya öylə bir səadətə nail olacaqdır”⁵.

Əsərlərində həmcins sözlərdən çox istifadə edərkən həm məzmun, həm də forma cəhətdən Azərbaycan millətinin maariflənməsinə çalışdığı diqqət çəkir: “Qafqaza, qafqazlılara, Qafqaz idarəsinə, Qafqaz canişininə bu vaxtadək edilən *ittihatmat, sui-təvəhhümat, təcavüzat və iatialat* kimin zərərində deyil?!”⁶;

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.133

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.43

³ Yenə orada, s.44

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.30

⁵ Yenə orada, s.32

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.27

“Stolipinin ağılına çox şeylər gəldi: məsələn, *voyennni-polevoy sudlar, cəza qanunları, qəzetləri bağlamaq, top, tüfəng*, xülasə, Stolipinə layiq çox şeylər...”¹; “Böylə bir tarixi vaxtda fürsəti fövt eləmək, dayanıb baxmaq *böyük bir günah, böyük bir cinayətdir!*”²; “Həmin tarixlərin səhifələrini öz istedad və mədəniyyəti ilə təsvir edən İran: *nifaq və şiqəqpərəstlər, müftəxor və müstəbidlər, alimnüma cahillər* ucundan bir dərəcəyə çatmışdı ki, bu günlərdə qəlbimizdə bir ümid işığı peyda edən İran hürriyyətinə dair teleqraf xəbərlərinə heç kəs inanmaq istəməirdi”³; “Bizim indiki əhvalımız Rusiyanın bugünkü anarxiya halına düşməsi, *hər kəsin başlı-başına qalması, həkim və məmurların üsuli-keyfəməyə şairləri, qaragüruhların təəddi və cəbrləri, hürriyyətpərvərlərin gahi nüsrət tapıb, gahi də məğlub olmaları, fəhlə və kəndçi hərəkətləri, səkkiz saat iş günü istəyi, yer və ixtiyar tələbi, iqtisadi və siyasi tətillər, bomba və güllələrin partıltısı, hər yanda, hər tərəfdə icra edilən həbs və nəfylər, edam cəzası, qırğınlar, təcavüzlər, qəzetələrin, mətbəələrin bağlanması və qeyri-zalim nədir?*”⁴; *Vətəni-məlüfümüzü qara günlərə qoyan, ataları oğulsuz, anaları balasız, qardaşları bacısız, bacıları qardaşsız, arvadları dul, biçarə arvadları pərəsdarsız, abadanlıqları xarab qoyan, gözəl, münbit çöllərimizi xarabazara döndərən müftinlər... vətənimizi dübarə bəlayi-əzmə giriftar etmək istəyirlər*”⁵; ”Əcəba, nə üçün gərək qəzetə çox olduqca nifaq artsın, bərəks olaraq cəraid və ruznamələrin çoxluğu *həsb ilə ittifaq, ittihad artıb, insaniyyət, haqqaniyyət, mədəniyyət* tərəqqi etmişdir”⁶; “Bu gün Rusiyanı əhatə edən hədsiz-hesabsız *bəlalar, təcavüzlər, zülm və təəddilər* cəmi aləmi müdhiş bir halə salmaqdadır”⁷; “*Rus əskərini, rus nüfuzunu və rus idarəsini* əsatirin kuhi-kafi bulunan

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.92

² Yenə orada, s.14

³ Yenə orada, s.36

⁴ Yenə orada, s.56

⁵ Yenə orada, s.52

⁶ Yenə orada, s.33

⁷ Yenə orada, s.29

Qafqasiya silsileyi-cibalından aşağı buraxmayan İskəndər Şura Qafqasiyasıdır ki, bizcə, yeni bir Qafqas deyə qəbul oluna bilər”¹; “Millət ümidgahı olan Dövlət Duması dağılından sonra, adəti üzrə Rusiyanın üstünü qara istibdad buludları alıb, hürriyyət və ədalət günəşinin zəif olsa da pərtövəndaz olmağına mümalinət etməyə başladı: *müftinlər, xuliqanlar, siqnala, işarəyə müntəzir olanlar* hər yerdə hərəkət etdilər”² və s.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist əsərlərinin dilində özünü göstərən maraqlı cəhətlərdən biri burada sual cümlələrinin çox işlənməsidir. Məqalələrdə sual cümlələri iki şəkildə özünü göstərir. Birinci qism sual cümlələri özünə cavab tələb etmir. Belə ritorik sual cümlələrində intonasiya mühüm rol oynayır və fikrin ekspressivliyi qüvvətli şəkildə ifadə olunur. Məsələn: “Bəs biz nə vaxt əqillənib “şeytana alət” olmayacağız?!”³; “Çarəmiz nədir? Müsəlimaləti haradan taparız? Siqaq və nifaqı rədd edib vifaqə nə vəsl ilə müvəffəq olarız?”⁴; “Ülfətə, niyyət və səlamətə be-ibarəti-üxra insanlığa çağıranlar yoxdurmu?”⁵; “Nə əsasla yerlərin yəhudilərin əlinə keçməsindən qorxulunur? Nə cəhətlə rus mülkədarları əkib-biçib istifadə edə bilərlər, amma yəhudilər yox?! Qeyri-Avropa yerlərində, əcəba, həmin bu yəhudilərin mülk və yer almağa haqq və ixtiyarı yoxmudur?”⁶

İkinci qism sual cümlələrində müəllifin öz cavabı əksini tapır. Belə suallara cavab vermək tərzini M.Ə.Rəsulzadənin üslubuna xas olan cəhətlərdən biridir. Suallara cavabın yüksək intonasiya ilə deyilməsi haqqında söhbət gedən hadisəyə oxucunun müəyyən münasibətini yaradır. Məsələn: “Əcəba, bu fəhlələr hansıdır? Bu üzviyyət nərədedir? Bu fəhlələr qonşumuz erməni millətinin bir qism fəhlələridir ki, tətill edib öz sahibkarlarına

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.32

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.29

³ Yenə orada, s.30

⁴ Yenə orada, s.32

⁵ Yenə orada, s.5

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014 s.280

təklif etdilər ki, müsəlman fəhlələri fabrikadan çıxınsınlar. Bunu kim etdi? Haman bu müsəlman fəhlələri ilə yan-yana, çiyin-çiyinə işləyən fəhlə yoldaş!”¹; “Şeytanın Ramazan ayında məhbus olduğu yer Bakı imiş!... Təəccübümü ediyorsunuz? İnanmağınız gəlmiyormu? İnanınız!... Sübutmu istiyorsunuz?!... İştə sübut... İki il təcrübəmdə mən gördüm ki, oruculuq düşəli müsəlmanlar daha da bədəxlaq oluyorlar. Bir çox bir-biri ilə ədavət olanlar özlərini saxlayıb ancaq oruculuqda küçələrə part-part salırlar....daha da şiddətli olaraq cinayət, qətli-qarətə məşğul oluyorlar... Vəhşilərin gəzdidiyi yerlər – meşələr, vədiyi-eyri-zizərlər deyildimi? İştə kəşfiyyatım üzrə səyyahların, coğrafiyyunların, tarixnəvislərin əsərlərində tapa bilmədiyim o cəzirə... Bakı özü imiş!”²; “Möhtərəm qare, nə xəyal ediyorsan? İyun üçünün qanunu ilə yığılan Dumadan nə gözlüyorsan? Ac və yersiz kəndçilərin hifzi-hüquqmu? Biçarə fəhlələrin zəhmətlərini təmin edən qanunlarımızı? Məhkum millətlərin ixtiyari-millilərini təşviyəmi?... Cəməət vəkillərinin bu vəkalətə layiq bir ixtiyara sahib olmalarını? Gözlə, qare, gözlə, gözlədikcə gözləyəcəksən. Duma nəinki zikr olunan bu məsələləri həll edəcək, bəlkə rəisi Xomyakov vasitəsilə elan etdiyi üzrə ayrı-ayrı inifaqlarda belə verilən ərizələrə, şikayətlərə də baxmayacaqdır”³; “Bu nə ruzigar dır ki, aləm matəm geyinib, hamısına qan ağlıyor? Bu nə dövrandır ki, külli-aləmi dəhşət və vəhşət əhatə edib, yövmi məhşər kibi hər kəs vanəfsa diyor? Bu nə zəmanədir ki, insanlar bir-birinin qayğısına qalmayıb, hərə öz başının həşirindədir? Nədir, nə olub, dünyanın axırındır, yoxsa nədir? Bugünkü əhvalı bilmək, hal-hazırdakı güzəranı öyrənməkmi istiyorsan? İstiyorsanmı biləsən ki, bu nə yer, bu nə yoldur? Xahiş ediyorsanmı ki, rəsm etdiyimiz bu şəklin nədən ibarət olduğunu biləsən? Bu bir yoldur ki, bunu cəmi milləti-qərbiyyə getmişlər və yerdə qalan millətlər də gedəcəklər. Bu bir keçiddir ki, tarix hamısını buradan sürüb

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.5

² Yenə orada, s.22

³ Yenə orada, s.162

keçirdəcəkdir. Bu bir dəhşətli yoldur ki, xahi nə xahi hər kəs bu-
radan keçməyə məcburdur. Bu bir məbərdir ki, istibdad dağların-
dan axan bulanlıq zülm sellərindən tərkib tapmış dəhşətli bir nəhr
içində ittifaq düşmüşdür¹; “Nə şeydi bizə mane olub? Hüm-
mətsizlik, kibr və qürur, mədəniyyətə ədəmi-meyl. Müsəlmanam
– deyib, oturub baxmaq”² və s.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist məqalələrinin demək olar ki,
çoğunun sonluğu nida cümlələri ilə bitir ki, bu da ədibin Azər-
baycan xalqına çağırışı, müraciəti, millətini qələbə əzmi ilə ruh-
landırmaq istəyindən irəli gəlir. Belə nida cümlələri hiss-hə-
yəcanın, emosiyaların daha da artmasında müəyyən üslubi vasitə
kimi mühüm rol oynayır: “Bəsdir, bəsdir çəkdiyimiz müsibətlər!
Bəsdir bu qədər tökülən qanlar!!”³; “Cəməət! Hümmət edəlim!
Qeyrət edəlim! Ürəfələrimiz qiraətxana açdılar, biz də pişvaz-
larına çıxalım! Maddi yardım etməklə davamlarına bais olalım!
Və qeyri xeyir işlərə iqdəm etməklərinə kömək edəlim!”⁴; “Daloy
bürokrat provakatorları! Daloy insanlara zərərli adamlar! Hürriy-
yət hamı üçün olsun!”⁵; “Yaşasın cəməət vəkillərinin cəməət ilə
ittihadı! Yaşasın tamam ixtiyarlı Dövlət Duması!”⁶; “Yaşasın
İranda hürriyyət! Yaşasın İranda qanuni-əzası!”⁷; “Vükəla biz ilə
və cəmi Qafqaz balaları ilə səs-səsə verib ürəkdən nida edərlər ki,
batsın fitnəçilər! Yaşasın sülhçülər!”⁸; “Yaşasın “Tan yıldızı”nın
öhdəsinə götürdüyü ictimaiyyət!! Yaşasın “Tan yıldızı”!”⁹;
“Yaşasın İran hürriyyətpərvərləri!”¹⁰; “Yaşasın ictimaiyyətin

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.56

² Yenə orada, s.21

³ Yenə orada, s.36

⁴ Yenə orada, s.29

⁵ Yenə orada, s.99

⁶ Yenə orada, s.127

⁷ Yenə orada, s.38

⁸ Yenə orada, s.55

⁹ Yenə orada, s.55

¹⁰ Yenə orada, s.58

beydağı təhtildə müttəfiq olan sülhpərvər fəhlələr və puç olan müftinlər!”¹ və s.

Belə nida cümlələri çox zaman vətəndaşlara müracətlə, çağırış, xitabla geniş işlənir. Publisist üslubun tələblərinə uyğun olaraq bu məqalələrdə müraciətin müxtəlif formalarına rast gəlinir. Məsələn: “*Ey vətəndaşlar*, bəsdir bu qədər həlakət! Bəsdir bu qədər qəflət!”²; “*Ey həyatçılar!* Göstərin ki, müsadimeyi-əfkardan nifq, fəsad deyil, həqiqət, səadət və tərəqqi çıxar!”³; “*Ey mədəniyyətli, həmniyyətli əhli-maarif yoldaşlarım!.. Ey nicatçı qardaşlarım!..* Var olunuz! Sağ olunuz! Qardaşlar!... Yaşasın maarif! Var olsun əhli-maarif!”⁴; “*Qorxun o gündən ey cəlladlar, ey insan qanına atşan olanlar! Ey cəmaət, ey generalların qurbani-istibdadı olanlar! Siz nə vaxt ayılacaqsınız?*”⁵; “*Ey iki millətin həqiqi sülhpərəsti olan füqərayi-kasibə*, harada qalmısan ki, səsin çıxmıyor?”⁶; “*Ey müəllimini-giram!* Bu yolda müdir cənablarına sizlər gərək kömək edəsiniz!”⁷; “*Ey vətəndaşlar, ey sevgili qardaşlar, ey vətən məhəbbəti ilə ürəkləri dolu olan qafqazlılar!* Bu bələlər, bu fəlakətlər yalnız bir müsəlmanların, yalnız bir ermənilərin bədbəxtliyi degil. Bu bəla, bu bədbəxtlik cümlə Qafqazın, külli qafqazlıların bədbəxtliyidir”⁸; “*Vətəndaşlar, ey Qafqaz övladları, ey qəlblərində insaniyyətə məhəbbət və şəfqət olanlar!* İstəyin vətəndaşlar, hökumətin borcudur ki, bu tələbləri yerinə yetirsin!”⁹; “*Haydı, qardaşlar*, himmət ediniz, hər kəs qüvvəsi qədərincə ianə etməkdən çəkinməsin!”¹⁰,”...*ey millətin cavan qüvvəsi, ey hər bir cəmaətin tərəqqi və təslisinə səbəb olan*

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.60

² Yenə orada, s.32

³ Yenə orada, s.33

⁴ Yenə orada, s.41

⁵ Yenə orada, s.29

⁶ Yenə orada, s.30

⁷ Yenə orada, s.79

⁸ Yenə orada, s.82

⁹ Yenə orada, s.82

¹⁰ Yenə orada, s.83

millət cavanları, gəlin, siz Allah, gəlin, bizi əsarətdən qurtarıb rahi-səadət və səlamət bizlərə göstərin...Ey millət, millət deyib bar-bar bağırانلار, ey elm və bilikləri ilə fəxr və mübahat edən cavanlar!... “¹.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist məqalələri təkrarların müxtəlif növləri ilə zəngindir. Təkrarlardan çox istifadə bu böyük ictimai xadimin emosiyalarının zənginliyindən xəbər verir. Təkrarın bir növü olan anafordan geniş istifadə olunur: “*Bu gün* rəcəbül-mürəccəb ayının 27-dir. *Bu gün* bir yövmü-mübarəkdir ki, aləmi-islamiyyətdə ondan artıq, ondan müqəddəs, ondan əzizraq gün olmasın gərək...*Bu gün* haman gündür ki, onda dəryayi-cəhl və vahşətdə-müstəğriq olan ərəblərə mərhəməti-ilahi nazil olub, tarixi-bəşəriyyətdə şəşəli bir səhifə irtixaz etməklərinə səbəb olan Məhəmməd ibn Abdullah əleyhüssəlam həzrətləri cümlə insanları vadiyi-cəhalətdən qurtarıb, elm və mərifətə irişdirmək üçün məbus oldu. *Bu gün* aləmi-insaniyyətdə öylə bir müəzzəm günlər-dəndir ki, onun misli tarixlərində az-az tapılar, bəlkə də heç tapılmaz”²; “*Duma* çox böyükdür, çox qüvvətlidir, hərgah onun dalında müttəhim və müttəfiq cəmaət durmuş ola. *Duma* bədəndir, cəmaət onun ruhu! ...*Duma* bir idarədir ki, onun vasitəsilə cəmaət tamam ixtiyarlı olmaq məclisinə müvəffəq ola bilər. *Duma* intihayi-amal deyildir. Lakin ona yetməyə bir alətdir!”³; “Kimləri siz bu gələcək qlasnılığa seçəcəksiniz? *Onları ki*, bu vaxtacı cəmaəti əldə oyun-oyuncaq edib onun başında əlli iki min şəbədə və hoqqa çıxarmışlardır? *Onları ki*, iyirmi il özünün qlasnılıq etdiyi bir müddətdə 20 kəlmə olsun bu məsələ, ya o biri məsələ barəsində söz danışmamışdır? *Onları ki*, qlasnı olub da öz evlərinin qabağını qəmbərlətdirib güc-bəklə ilə üç-dörd daşı bir-birinin üstünə yığıb...əmr etmişdir? *Onları ki*, Bakı kimi dövlətli bir şəhərin kassasını öylə bir hala yetirmişlər ki, qulluqçulara

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.41

² Yenə orada, s. 71

³ Yenə orada, s.127

verməyə bir qəpik pul tapılmır!....”¹; “*Bu da olmazdı*, hərgah jandarmı adamı bir nitqdən ötrü qazamata salmasaydılar, *bu da olmazdı* əgər Duma vəkilləri yola düşməsəydilər. *Bu da olmazdı* əgər ikinci Duma çağırılmasaydı. *Bu da olmazdı*, əgər xaricə dövlətlər pul verməkdən baş qaçırmasaydılar. *Bu da olmazdı* əgər Duma “ifratçı” olmasaydı. *Bu da olmazdı* əgər Duma cəməət vəkilləri göndərəndə onlar da nitq deməyə idilər. Bunların heç biri də bu yavuşda olmazdı əgər rus-yapon davası olmasaydı”²; “*Həmin bu tələb* bir böyük mətləbə sərçəşmə olub həqiqətgüstər bir vəqə oldu. *Həmin bu tələb* fəhlə sinfi üçün bir milliyət, qovmiyyət mövcud olmadığı ələniyyə bildirib, fəhlə sinfinin sülhpərvər olduğunu faş etdi. *Həmin bu tələb* bildirdi ki, gələcək sülh və səlahin rəhni, girovu həməna fəhlə sinfinin üzviyyəti-orqanizasiyasıdır. *Həmin bu tələb* göstərdi ki, sülhün qərarın verən, onu payəndə edən bir qüvvə varsa, o da fəhlə ictimaiyyun dəstəsidir”³; “Onun azmı dərdi, *azmı* cövri, *azmı* işi vardır?”⁴; *Budur* “şeytan” işinin nəticəsi! *Budur* millətçiliyin səməresi, budur müxtəlif maskalar altında güclənən firqələrin zalimanə qəti-rəhmanə işləri!”⁵; *Madam ki*, bu təzi-idarə, bu rejim duruyor, *madam ki*, çinovniklər, bürokratlar öz istədiklərini ələyirlər, *madam ki*, toplar, tufənglər, kazak və məhbuslar həqq sözü təcəlli etməyə qoymurlar, *madam ki*, müftinlər, provakatorlar hökumət tərəfindən təvib olunmuyorlar, *madam ki*, istibdad cümlə öz zülm və təəddidləri ilə yaşayır, bir sözlə, nə qədər ki, bürokrat üsulu var”⁶; “*Vaxtdır*, *vaxtdır ki*, bəla sellərinin qabağı alınsın! *Vaxtdır ki*, hər iki tərəfin sülhpərvər olan ünsürləri, fitnə və fitnəçilərin əleyhinə durub, onların nəhs olan əfkarlarının vəslinə sədd çəksinlər... *Vaxtdır ki*, insanlar özlərinin insan olub, qardaşı insanın

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.140

² Yenə orada, s.155

³ Yenə orada, s. 59

⁴ Yenə orada, s. 81

⁵ Yenə orada, s. 81

⁶ Yenə orada, s.28

üstünə əl qalxızmağın günahi-kəbir olmağını bilsinlər! *Vaxtdır ki*, Rusiyanın indiki, övzaini bilib, müttəfiqən, müttəhidən, cümlə millətləri bir əndazədə, bir mizanda təhti-zülm və təzyiqdə saxlayan, kökü çürümüş istibdad hökumətin əleyhinə durub, nailiməram olaq”¹.

Təkrarların bir növü olan anadiplosisdən geniş istifadə olunur. “Anadiplosis elə kompozisiya üsuludur ki, əvvəlki ifadə və ya cümlənin son sözü sonrakı ifadə və ya cümlənin ilk sözü kimi təkrar edilir”². Məsələn:”1918-28 may-1928 – işte bu on sənəlik əzm və cihad dövrünü göstərən müadilə!! On sənəlik bir dövr. Milli Azərbaycan tarixinin ən zəngin və ən zəngin *bir dövrü*. *Bir dövr ki*, bir tərəfdən zəfərlər və səadətlər, digər tərəfdən isə həzimetlər və fəlakətlərlə doludur... Məfkurə və məfkurəçiləri, mübariz və şəhidləri mövcud *bir mücadilə! Bir məfkurə* ki, mədəni millətlərin *məfkurəsidir*. *Bir məfkurəçilər* ki, əsrin demokrasilərə... xalqdan yetişmiş və xalqa güvənmişlər.”³; “Həman zəmin də müxtəlif millətlərin burjuaları arasında olan iqtisadi *rəqabət idi*. *Bu rəqabət* də “*şeytan*”a imkan verdi ki, fevral ayında Bakıda bir şöteyi-şəqavət və ədavət işıqlandırsın ki, o şölədə həmin məzkur burjuaların bərəkətindən və bəzi maskalı üzvlərin sayəsində işıqlanıb, cümlə Qafqazı alovlandırdı”⁴; “Həm mətbuat hüriyyəti, həm danışıq, ittifaq və ictimalar azadlığı, hüriyyəti-din və vicdan, insanı ondan mən eləmək olmayacaq bir taqım hüriyyətlər, cümləsi *vəd edilmişdi*. Bəli, *vəd edilmişdi!* Yalxu vədə olub da vədəliyində qaldı....Nəhayət, hər bir qism ilə olsa da Rusiya tamam bir qanlı meydana dönən halda, topların, tufənglərin ürək partladıcı məhib sədaları altında, həbs və nəfyilərin müavinəti ilə *Dövlət Duması yığıldı*. *Dövlət Duması yığıldı*, lakin hökumət çox

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 53

² Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, “Elm və təhsil”, Bakı, 2020, s.25

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.50

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.8

çalışdı, çox şey elədi ki, bu Dumaya cəm olanlar istibdad tərəfdarlarından, köhnə idarə dostlarından olsun”¹ və s.

Məqalələrin dilində işlənən həm bağlayıcısı cümlənin həmcins üzlərini bir-birinə bağlayır və təkrar edilir. Cümlədə həm bağlayıcısı təkrar edilirsə, sonuncu bağlayıcıya də bağlayıcısı artırılır: “Bir sindikat təşkil olunarsa...hamısı onları nəzərə alır. *Həmi* tacir, *həmi* minik, *həmi* əhali, *həmi* hökumət, *həmi* vüzarət, *həmi də* böyük gəmiçilər onları mühüm bir qüvvə hesab edib də arxalı bir ticarətxanə kimi görürlər”²; “Zərəri isə – bu zərəş *həm* növü, *həm* şəxsi, *həm* dini və *həm* dünyəvidir”³; “Təəccüb olunur ki, bir müsəlman alış-verişçisini *həm* cümə, *həm də* yekşənbə günü dükən bağlamağa məcbur etmək istəsələr də, müsəlman qılasını nə cür olur da bu qərarı bilaetiraz qəbul edib duruyor”⁴.

Həm bağlayıcısı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır:”III İnternasional bir daşla iki quş vuruyor. *Həm* Buxara ilə Xivə hökumətlərinin hökmən olsa da, əskidən bəri mövcud olan istiaqlallarını məhv ediyor, *həm də* Türküstanı daha kolay bir surətdə istismar etmək yollarını təmin ediyor”⁵ və s.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist əsərlərində qeyri müəyyən *hər* əvəzliyini təkrarı bu məqalələrin dilinə xas xüsusiyyətlərdəndir: “Əlbəttə, *hər* bir vicdan sahibi, *hər* o kəs ki, onun qəlbində bir zərrə qədəri olsun rəhm və mürüvvət var, həmin bu mərəkeyivəhşət əfzaniyyətcəsi olan, fəlakət və səfələtləri görüb rıqqətə gəlməyə bilməz “⁶; “Nə etsin, nə çarə qılsın, kimə dərini deyib, kimdən imdad istəsin, *hər* şəxsə sığınır əza, *hər* guşəyə var cəfa, *hər* səmtə dönür ədalətsizlik, xülasə, *hər* yanda yalan və zülmət

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 73

² Yənə orada, s.255

³ Yənə orada, s.299

⁴ Yənə orada, s.159

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.15

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.80

görüb aciz qalır, nə eləməyini bilmir, çarə yolunu tapmıyır”¹; “Və bir də hökumətə “asiləri sakit etmək” məsələsi *hər şeydən* əvvəl, *hər şeydən* müqəddəm gərəkdir”² və s.

Nə, nə də bağlayıcılarının səciyyəvi xüsusiyyəti xəbəri təsdiqlə ifadə olunan feilə inkar mənası verməkdir. Belə bağlayıcılar təkrar işlənərək mürəkkəb bağlayıcı hesab olunur: “Bu mülkiyyəti isə təcrübə göstərir ki, *nə* mövqeyindən istifadə edə bilməyən Amerika, *nə də* hər şeyi məqsədi yolunda istifadə etmək istəyən Sovet rəisi kibi “rəhbər”ər degil, millətlərin kəndi qüvvələri, kəndi əzim və iradələrini təmsil edən qazilər təmin edəcəklərdir”³; “Adımızı müsəlman qoyuruq, lakin islamıyyətin *nə* tarixindən, *nə* üsulundan, *nə* furuindən və *nə də* mühəssənətindən xəbərimiz yoxdur”⁴; “Odur ki, bizim vəkillərimiz də *nə* Dumada bir iş gördülər, *nə də* bizim dərdlərimizi bir dəfə olsun mövqeyimüzakirəyə qoydular və *nə də* qayıdıb geri gələndə bizə bir hesab, bir məlumat verdilər”⁵; “*Nə* senat bəyannamələri, *nə* hərbi məhkəmələri, *nə* cəza dəstələri, *nə* zuluları (Afrika vəhşiləri) layiq insaniyyətsizliklər, heç bir şeyi camaatın, elin amal və məqsədinə, məqsədi-insaniyyətpərvəranəsinə sədd ola bilmədi”⁶ və s.

Gələcəyə böyük ümidlə baxan M.Ə.Rəsulzadə həmişə gələcək zamanda işlənən cümlələrdən istifadə edir: “Bahar olunca havalar *qızacaq*, qarlar *əriyəcək* və şübhəsiz ki, bu bahar tövliid edə biləcəyi xəstəliklərlə bərabər bəşəriyyətdə yeni bir takım böyük və qanlı müharibə səhnələri də *gətirəcəkdir*. Şübhəsiz ki, baharda *olacaq* bu vuruşlar qəti olub, bəlkə də bizə müharibənin ikinci ilini görməkdən *xilas edəcəkdir*”⁷; “Bir millət mütləqa bəslədiyi amali-təəssübə milliyyəsinə *nail olacaq!* Dünyanın zəhmətini öhdəsində bulunduran zəhmətkeşlər sinfi bilaxirə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 90

² Yenə orada, s. 81

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.72

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.71

⁵ Yenə orada, s. 74

⁶ Yenə orada, s.12

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.65

dünyanın sahibi-əslisi *olacaqdır!* Bəşəriyyət bir gün *gələcək* də sözün tam mənası ilə *məsud olacaq!* Elm və sənət qarşısında nayənhəlli bir məsələ *qalmayacaq!* Bəşəriyyət bütün qüvvəyi-təbiyyəyi özünə *ram edəcək!*¹“; ”...sənələrdən bəri bir-birinə qarşı silahlanmaqda olan iki Avropa kütləsi şübhəsiz ki, bir gün gələcək də kəllə-kəlləyə *gələcəklərdi*”²; ”...bu dəhşətli müharibə hamı üç aydan fəzlə sürməyib bu yanlıq, yaxud o yanlıq *olacaq.* Bu müharibə dünyanı *milliləşdirəcək,* milliiyyəti-nəzəriyyə, siyasiyyə və mədəniyyəsinə olduqca mətin bir *əsas verəcək*”³.

Daha çox təbiət və ya hər hansı bir yerin təsvirini vermək üçün M.Ə.Rəsulzadə fikirlərini adlıq cümlələrlə ifadə edir: “Qədim bir kənd kəlisası: Kəlisanın ətrafı hamı köylərə qədər uzanan qələlərlə məhsur: yanı güllük, giyahlıq...Xülasə, olduqca şairanə bir mənzərə. Aşıqanə macərələr başlanmasına yarar gözəl bir mövqe”⁴; “Tamam bir bozluq və tala-tala göğərti. Nə bizim gördüğümüz daş qalaqlarından ibarət olan müəzzəm bir bina, nə də fabrika və zavodların qüllələrindən də yüksək qalxan bacaları...Gecələri qaranlıq...Hər tərəfdə bir səmt və sükut”⁵; “Bazarın yanında geniş bir meydan – top meydanı. Duradur ikimərtəbə binalar...İştə, altı aylıq müharibənin Rusiya vətəndaşlarında bilafərq millət və məzhəb vücuda gətirdiyi yeganə bir ideal”⁶.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist məqalələrinə xas olan cəhətlərdən biri də burada qoşulma cümlələrdən istifadədir: “Təzə qanun üzrə mətbuat qəbahətli olduğu halda cəriməyi-nəqdiyyəyə giriftar olacaqdır. *Özü də* bu şərtlə ki, cərimə qəzetə müdirindən qəzetənin müdiri istiatətsiz olsa, nəşirdən, nəşir istiatətsiz olsa, qəzetəni çap edən çapxana sahibindən alınacaqdır”⁷; “Fəqət, marağ

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 56

² Yenə orada, s. 62

³ Yenə orada, s. 62

⁴ Yenə orada, s. 31

⁵ Yenə orada, s.36

⁶ Yenə orada, s. 64

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.26

edilməsin. Ford da “padşah”dır. *Avtomobil padşahı!*”¹; “İranda inqilab başlandı. Rusiya inqilabına nisbətdə bir ayrı tonda, bir ayrı rəngdə başladısı da, eybi yox. *O da İranın əhval və şəraitinə bağlıdır*”²; “Məlum olduğu üzrə, Rusiyada əvvəlinci dəfə qurtulan Dövlət Duması ki, “ifratçılıq” etdiyi üçün qovuldu, hökumətdən istəniləcək bir cərgə tələblər sırasına edam cəzası da daxil etmişdi. *Özü də tələblərin hamıdan ümdəsi və birinci olaraq tələb etmişdi*”³ və s.

Məqalələrdə əlavənin də işlənməsi böyük ədibin üslubunu xarakterizə edən cəhətlərdəndir: “Hər bir halda sərvaxt olmalıdır ki, şah həzrətlərinin dövrəsinə yığılan şeytanlar – vəzirlər işi bəhəm edib pozmasınlar”⁴; “Müsəlmanlar! Bəsdir bu qədər özünüzdən bixəbər qaldığınız! Bəsdir dinimizə olan kəmetinallığımız, dinimizə diyoram – dinimizə, o dinə ki, onun cümlə üsulu və ərkani ictimaiyyət, məhz və məhz ictimaiyyətdir”⁵.

Publisist üsluba xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yeri gəldikcə xalq ifadələrindən, frazeologizmlərdən istifadədir.”İştə qara rus şovinistinın böhtan, yalan və ədavətdən ibarət zəhərli səyfləri yuxarıdakı ana fikirləri “isbat” etdiyi üçün bolşeviklərin işinə gəlmiş, *mal bulmuş məğrib kibi, istifadəsini unutmamışlardır*”⁶; “Doğrusu, canişinin Qafqazda törənən “ədəbsizliklərə” *barmaqları arasından baxmasına inana bilmiyoruz*”⁷; “Müsəlman cəmaəti əgər “*çörəyi qulağına deyil, ağına yeyirsə*”, bütün cəmaət idarələrindən çıxıb “həqiqi rusların” kontorunda oturmağı özünə rəva görməz”⁸; “Lakin bundan bixəbər ki... fığərayi-kasibə qiyamından bağı yarılmış, başın itirmiş bürokratiyadır”⁹; “Böyle

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.287

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.61

³ Yenə orada, s.250

⁴ Yenə orada, s.68

⁵ Yenə orada, s.71

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.53

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.182

⁸ Yenə orada, s. 195

⁹ Yenə orada, s. 28

bir dramanı məlum işdir ki, müsəlman səhnəsi *dörd gözlə gözlər* və *dörd əli ilə qucaqlar*¹; “Bəs arkadaşlar! İşə düyünüz, düyünüz də, möhkəm durunuz! Araq içməyiniz. *Elin (cəmətin) hüquq və ixtiyarını içməyiniz. Öz ailənizin səadətini, öz uşaqlarınızın xoşbəxtliyini içməyiniz...*”²; “Halə təzəlikcə Qafqaz başına yenə də *dolablar qurulur*”³; “Rusca nəşr etdiyi bir xatirəsində Baykov *yeddi dərənin suyunu bir araya toplayaraq* isbat etmək istəmişdir ki, “Azərbaycan istiqlalə layiq deyildir”....bu hökuməti idarə edən Müsavat fırqəsi başda bir iki yüz macərəpərəst ilə aşağıya hər növü əmr və nüfuzu kor-koranə tabe olmaqdan başqa bir şey bilməyən Azərbaycan köylüsündən ibarətdir”⁴; “Bu fərqi gözləmiş olaydı o, nə Rusiya hesabına casusluq edər, nə də “*it məsciddən qovulduğu kibi*” İstanbuldan sürülərdi”⁵; “Oxucular bilirlər ki, yerləri dava meydanı təşkil edən Qafqaz müharibə meydanındakı müsəlmanlar üçün yalnız talanıb-çapılmaq, yer-yurdlarından avara düşmək, *soyulub bir soğana dönmək* surətilə degil, bunların hamısından daha böyük, daha ağır bir bəlayə dəxi düşər olmuşlardı”⁶ və s.

M.Ə.Rəsulzadə yeri gəldikcə atalar sözlərinə müraciət edir, onları ya olduğu kimi, ya da bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə işlədir: “Balam, *kasa aşdan isti oldu?...Cəmət özü onilliyini yada salmadığı halda qəzetə nə qalmışdı?*”⁷; “*Yox, toyuq bir ayaqlıdır ki, bir ayaqlı. Olmaz biddən dürüst adam*”⁸; “*Yoxsa “Quran oxumaqla donuz darıdan çıxmaz*”, demişlər. Allah onlara rəhm eləsin, yaxşı da demişlər”⁹; “Bu məlumdur ki, *bir əldə iki*

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 275

² Yenə orada, s. 78

³ Yenə orada, s. 278

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.53

⁵ Yenə orada, s.125

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.314

⁷ Yenə orada, s. 256

⁸ Yenə orada, s.259

⁹ Yenə orada, s.163

qarpız dayanmaz, həmi iştirakıunları güdəsən, həm də “əsilləri”¹; ...Cəmaət də heç öz əli ilə özünə quyu qazıma, qurd balasını tutub öz əli ilə bəsləməz!²; “Məsəli məşhurdur, bunu ruslar da, farslar da, ərəblər də, türklər də deyirlər ki, “*danışmaq razılıq işarəsidir*”, yəni, “molçaniye znak soqlasiya”³; “*Nənəm dedi, kor dedi, hər mollaya vur dedi*”⁴; “*Suya qarq olan kimsə çör-çöpdən pənah gözlədiyi kimi, Rusiya həqiqətlərindən tənəgə gəlmiş əhali...sual ediyor*”⁵; “*Ancaq mən də onlara diyorum ki, bir gül ilə bahar olmaz*”⁶; ...“*rusçu firqələr görünüyor ki, tarixdən heç də dərş almamış... həmən ”əski hamam içində əski tas “ilə qalmışlardır*”⁷.

Məqalələrinin bəzilərinin başlığı atalar sözləri ilə işlənilir: “*Kamburu məzar doğrudur*”⁸; “*Bolşevik əkməyinə yağ sürənlər*”⁹; “*Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz*”¹⁰ və s.

Məmməd Əmin Rəsulzadə publisistikasında məcazin müxtəlif növlərindən, metafordan məharətlə istifadə olunur: “Bu “qətnamə” ancaq o şəxsləri cəlb edir ki, müsəlmanlar arasında təbid edilmişlər, hər yerdən qovulmuşlar, özlərinə məsləklərini, dinlərini, əqidələrini satmaq üçün bir ticarətxana axtarıyorlar. Böylələrini də nə qədər istiyorlarsa qoy aparsınlar, çünki *zibilin yeri zibillikdir, qarğalar gülüstanda dayanmazlar*, onlara iyimiş cəmdək lazımdır”¹¹; “*İnqilab buludlarından səpilən hürriyyət yağmurları göbələk yağışına misal olaraq, bir çox qəzetələrin birdən-birə meydana gəlməsinə səbəb oldu*”¹²; “*Qan içməyi adət*

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.93

² Yənə orada, s. 93

³ Yənə orada, s.141

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.364

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.195

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild (1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.169

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.74

⁸ Yənə orada, s. 73

⁹ Yənə orada, s.173

¹⁰ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.383

¹¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.195

¹² Yənə orada, s. 52

edən bu “*şeytan*” xədəmələrinə bu qədər də tökülən məsum qanlar görünür ki, kifayət etməyib, görünür ki, *xaraba sevən bu bayquşlar* vətəni-məlufumuzu bilmərrə xak ilə yeksan etmək istəyirlər”¹; “Rusiyada Tverov var isə, İranda da Əmirbahadır onun kopyası olub, “patronlara heyfiniz gəlməsin, əbəs yerə güllə atmayın” əvəzində “*rəiyyət qoyun, toyuq misalı bir şeydir*, onun nə həddi var ki, ağaları (*qurdlar*) ilə həmməclis olsun”, – deyər, biçərə əhalini insaniyyətdən kənar qalan sərbazlar, kazaklar, jandarmırlar əlinə vermişdir”²; “İştə “*şeytan*” əliylə yapılan erməni-müsəlman müqatiləsi, necə ki gözləmək olardı, bizə bir böyük səfalət, yaddan çıxarılmayan rəzalət və həlakət yetirməkdədir”³.

M.Ə.Rəsulzadə publisistikasında metonimiyadan da məharətlə istifadə edir. “Əvət, *təbiət* insanların mədəniyyətinə *gülüyor*. *Atəşin və müdhiş bir surətdə gülüyor*...Asiyyəi-suğradə, Filippini cəzirələrində və Amerikada zəlzələlər zühur ediyor...”⁴; “*Bakı* bu vaxta qədər yuxarıda təsvir olunan yoxsulluqları *görməmişdir*”⁵; “*Cənubi İran* halə *üsyandadır*. Bu üsyanı yatırtmaq üçün *İran* bizzat aciz olsa *gərək*”⁶; “Bu gün *Amerika* da, *İtaliya* da, *İngiltərə* də və hətta *Fransa* da səri-karda bulunan rıçalı Versal Sülhünün şu və ya bu surətdə əleyhinədirlər”⁷ və s.

M.Ə.Rəsulzadənin publisist əsərlərinə xas olan cəhətlərdən biri də burada məcazın növlərindən biri olan sinekdoxanın çox işlənməsidir. Müəyyən şəxslərə olan həm mənfi, həm də müsbət münasibət sinekdoxada ümumiləşdirilərək göstərilir. Şəxs adlarının cəm şəkilçisi ilə həm kiçik hərfə, hər də böyük hərfə işlənməsini görmək olar. Birinci halda şəxs adları tənqid hədəfi kimi götürülür, həmin adların daşıyıcıları ifşa olunur, onlara publisistin

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s. 53

² Yənə orada, s. 58

³ Yənə orada, s.81

⁴ Yənə orada, s. 297

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c. (1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.194

⁶ Yənə orada, s. 247

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.72

açıq nifrəti bildirilir: “Orcokenidzenin iddiasına görə, *Rəsulzadələrin* məntiqi pək bəsitdir”¹; “Fəqət *Akakilər* yalnız bir qöv-mün, bir millətin, bir qitənin degildir...”²; “Bu qəbildən olub da Qafqaz siqnalçıları da işə şüru edib gözəl Qafqazı cəhənnəmə döndərməyə, onu yenə də nahaq qanlara boyamağa şüru etdilər; *qoloşapovlar* və onun həməfkarları hərəkət etdilər”³.

Şəxs adlarının cərgələr halında sadalanması publisist üslub üçün xarakterikdir. Məsələn: “Mən özlüyümdə şəkk etmirəm: sizin əslafınızın tarixi bunu göstərib əlaniyyə diyor ki, *zöhhaklar* zülmünə düçar olduqda, *gavələr*, *əfqanlar* talanına giriftar olanda nadirlər olduğu kibi, bu dəfə dəxi istibdad bəlasına aludə varsınızsa da, inihadi-milliyə, məhsullati-ammiyyə sağ olsun! “İslam qılinc gücü ilə rövnəq tapıb” – deyən həriflərin nəzəri-bədbinlərini İngiltərə məmalikində *Abdullah Giyomlara*, Yaponiya ölkəsində *Həsən Qyutinlərə* cəlb edib Çin müsəlmanlarını görməyə ətf ediyoruz”⁴; “Məgərsə “*Şeyx Nəsrullahlar*” təsəvvür olunduğu Naxçıvanda degil, Petroqradda imiş və özlərini “bərai-təberrük” siğə etdirən xanımlar çarşafılar altında huviyyəti itib də əqilləri korşalmış “*tükəzban*”lar degil, paytaxtın nazu-neməti içində bəslənən “dəqaiqşünas” incə xanımlar, dilbər “*mariya*”lar, rəna “*liza*”larmış”⁵; Bu sözlər haman 20 milyonlu bir milləti piyaniskə etmək sədədinə düşən *iqnatyevlərin* siyasi bir hiylə və dəsisi ilə, iki qonşu millətə quyu qazıyan şeytan fikirli *qalitsinlərin*, insana nəuzibillah – bir it dərəcəsinə qiymət qoymayan *plevelərin* müğayiri-insaniyyəti-bəşəriyyət olan *qrinqmutların*, *ilminskilər*, *kruşevanların* və sairələrinin, bir sözlə, kökü çürümüş idareyi-mütləqənin haman köhnədə olan qanlı siyasətləri degildir?”⁶; “Abrazovannı adamlar injiner, doktor, intilligent, rus

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.35

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild (1915-1916). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.76

³ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.30

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014.

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.600

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.18

xasiyyətində, rus ruhunda, rus əxlaqı və adətində böyüyürlər... Kimi allınlr? “*Tükəzban*”larımı?”¹

Şəxs adları cəm şəkilçisi ilə işlənib üslubi səciyyə daşıyır və ekspressivlik yaradır: “*Qoloşapovların* dövrünü gəlib, toplar, pulemyotlar guruldayıb, biçərə əhali vahimə altına alındı”² ;” ...İranda bu firqənin başında *Seyid Təbatəbailər* və qeyri Tehran şəhidləri kibi canfədalar durmuşlar³;” ...onların vücudu ilə xuliqan *dmanskilər* öz qara fikirlərinin rəvacına bizi alət göstərüb özümüz özümüzü puç etməyə qabil bir vicdansız olmağımıza işarə ediyor. Bundan da artıq təkdir olurmu ki, *Purişkeviçlər* özlərinə həmməslək tapmaq istəyəndə bizə ümid etsinlər?”⁴; “Lakin nə edəsən ki, bu təhqirə səbəb olan yenə də bizim aramızda olan “müsləman”lardr, *məhəmmədağalardır*. Məhəmmədəğa qəlibli filan ağalardır”⁵ .

Antroponimik cərgələrin publisist üslubda işlənməsinin ikinci səbəbi müəllifin bu adlara müsbət münasibətini ifadə edir. Məsələn: “*Daraların, Xosrovların* məmləkəti cumhuriyyət proqramına tutulmuşdur”⁶; “Türk harsı və ruhunu inkarla bütün ümid və ilhamlarını Azərbaycan məktəblərində qüvvətləndirəcəkləri ruscadan olanlar da “milli türk harsı”nın inkişafını *İsmayıl Hikmətlər, Xəlil Fikrətlər*, hətta *Hüseyn Cavidlər* deyil, *Mirzoyanlardan* “rus, yəhudi və ermənilərdən” bəsləyən adamlarda “milli Türkiyəyə qarşı dostluq arana bilirmi?”⁷; “Bizə də lazımdır ki, *şalyapınlar* tərbiyəsinə çalışsaq, öz şalyapınlərimizin qədrini bilək, şalyapınlərimizə də lazımdır ki, məqami-ehtiyacda öz millətlərini unutmasınlar”⁸ və s.

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.311

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.63

³ Yenə orada, s. 97

⁴ Yenə orada, s.194

⁵ Yenə orada, s.198

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.88

⁷ Yenə orada, s.357

⁸ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.176

M.Ə.Rəsulzadə rus siyasətini tənqid edərkən onu müxtəlif rənglərlə, müxtəlif sifətlərlə ifadə edir ki, bu zaman daha çox mənfi çalarlı qara və qızıl (qırmızı) rəngə üstünlük verir: “*Qızıl rus kabusu*, başda Gürcüstan olmaq üzərə, bütün Qafqasıyanı cəhənnəmi bir dəhşət altına alaraq vəhşətlər icra ediyor”¹; “Ətrafdan gələn *qara fitnə buludları* üfuku örtüb həqiqət günəşini pərdələməsinə səbəb oluyor”²; “Hərgah bunlar olmayaydı, hər bir şey yerli-yerində olaydı, onda daha bizə nə ehtiyac, onda daha nə lazım gəliyord ki, cəmaəti öz həqqini bilməyə, *qara qüvvələrə* itaət etməməyə çağırasan”³; “Xülasə, *qara qüvvələrin* pərvərdə etdikləri fitnə keçmədi!...”⁴; “*Qara Baykovun* bayquş nühusəti ilə ötən mənfur səsi Azərbaycan istiqlal binasını zülümkar əllərlə təxrib edən qızıl kommunistlərin qulağına pək munis gəliyor. *Qara rus imperiyalizminin* dərdi ilə tərənnüm edən musiqi qızıl rus imperiyalizminin simasını oxşuyor”⁵; “*Qızıl imperiyalizm* rus imperiyalizminin əsaslarına sadıq qaldıqca kəndisinə lazım olan şahidləri qara imperiyalizmin məfkurəçiləri arasından da ala bilir; *qara rus imperiyalizminin* dərdi ilə tərənnüm edən musiqi qızıl rus imperiyalizminin simasını oxşuyor”⁶; “*Qızıl rus imperiyalistlərinin* bu xüsusdakı əli boşluqlarını *qara rus imperiyalizminin* mütəəssüf məfkurəçilərindən Baykov tələfi eyləmişdir”⁷; “Rus saldatı, Qafqasiya sisiləyi-cibalının otesində bulunduqca, kəndisinə qızıl belə deyilsə, *siyah qartal* vəzifəsindən başqa bir rol oynamaz!”⁸; “Sonra bolşevik Qafqasiyasını dağıtmaq üçün “*qızıl qiyafə*”yə girib də İstanbulda icrayi fəaliyyət etmək nə dərəcədə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.133

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.152

³ Yəne orada, s.198

⁴ Yəne orada, s.276

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.54

⁶ Yəne orada, s.54

⁷ Yəne orada, s.52

⁸ Yəne orada,

müvafiqdir!... İkinci dəfə “bəyaz” və yaxud “siyah” Rusiyanın əsarətinə girməmək üçün nə lazımsa yaparlar.”¹

Publisist məqalələrdə morfoloji və sintaktik pleonazm hadisəsindən istifadə olunur. Biri qeyri-müəyyən əvəzliyinə si şəkilçisi artırmaqla *birisi* morfoloji pleonazmı yaranır: “Xarabaların, füqəraların ədədi daha da artdı; amma ədibi-təhrirlərimizdən *birisi* dediyi kibi, bu vəqiələri qanuni-ətəlat (inersiya) babından hesab edib bir növ özümüzə təkmini-qəlb verir idiz”²; “Kömək edək qardaşlar: mətbuat ki var, millətin çıraqlarıdır. “Dəbistan” da bu çıraqlardan *birisidir*. İndi qardaşlar, iki yol var. *Birisi* bu yağzıslığa fikir verməyib, həmişəki qaydada soyuq əlaqədə bulunub qaranlıqda oturmaq, digəri isə çalıb bu çıraqlara yağ tökmək ki, tərəqqi edib işıq salsınlar”³ və s.

Məqalələrdə sintaktik pleonazm da özünü göstərir: “Amma müsəlmanlar isə axşamdan qumara oturan sübhi *gözləri ilə görürlər.*”⁴

M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri mübariz, inqilabi ruhu ilə seçildiyi üçün burada əksliklərin, təzadın, antitezanın daha çox işlənməsinə rast gəlmək olar: “Demokratik qüvvələr Şurayi-Milli daxilində ikən, aristokratik cərəyanlar xaricdə icrayi-nüfuz etməkdə idilər”⁵; “Bir millətpərəst millət dedikdə dövlətli-kasıb, mülkədar-rəncbər, iş verən və işçiliyi nəzərə almayıb, fəqət bir dildə danışan, bir adətdə olanları nəzərə alır”⁶; “Lenin aləmşümul iddiası etibarlı ilə qeyb etmiş bir sosialit, məhəlli icraatı etibarlı ilə qazanmış bir ixtilalçidir”⁷; İştə bir tərəfdə “dil bilən və ürəyi yanan” məmurlar istəyən bir cərəyan, digər tərəfdə bu cərəyanı qeyri-

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, III cild.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, s.22

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.520

³ Yənə orada, s.32

⁴ Yənə orada, s.34

⁵ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, s.111

⁶ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, s.94

⁷ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021

qəbuli-təhəmmül nəzəri-istixkara görün bir qüvvət!..”¹; “Müsəlman və erməni fəhlələrinin iki müxalif olan ibrətnüma əsərləri haman iki fikrin, iki üzviyyətin nəşəsidir. Yəni, erməni fəhlələrinin etdikləri bu dəni iqdəm sosializm maskası ilə üzünü örtmüş, millətçi bir ədna firqənin təbliğati-şeytaniyyəsinin meyvəsidir. Amma müsəlman fəhlələrinin hərəkətləri pak, müqəddəs, dövriyyəlik və vəsvasdan ibarət olan fəhlə sinfinin müvizi-mütəəssiranəsindən nəşət edən insaniyyətkəranə bir təşəbbüsdür”²; “Bigünah qanlar ilə işlənmiş Qafqaz torpağı yeni qurumağa başlamış idi ki, yenə məsum qanlar ilə əlvan olmağa başladı”³ və s.

Millətini daim yüksəklərdə görmək istəyən və bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Məclisi-Məbusanında” adlı məqaləsindəki məşhur nitqində qeyd edir ki, “Əfəndilər, bir millətin hüriyyəti o millətin kəndi işidir. Kəndi həyati milliyyəsi ilə yaşamaya əzm edən və bu əzmi sarsılmaz bir iman şəklinə qoyan bir millət qətiyyəni məhv ediləməz, daima müzəffər olur. Milli idealın böylə bir zəfərinə başladığım imanla, bundan bir buçuk sənə müqəddəm işbu məclisi ittifah edərəkən müəzzəz bayrağımıza xitabən “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” demişdim”⁴.

Maarifpərvər ziyalı olan M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri öz dövründə olduğu kimi, indi də və sevilə-sevilə oxunur. Azərbaycanın milli istiqlal uğrunda, Azərbaycan xalqının maariflənməsi və tərəqqi etməsi yolunda canını fəda edən və son nəfəsində belə “Azərbaycan” deyə həyata vida edən bu dahi şəxsiyyətin, M.Ə.Rəsulzadənin adı həmişə Azərbaycan xalqının qəlbində sönməz məşəl kimi yanacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov X. Mühacirətdən sonra... M.Ə.Rəsulzadənin mətbuat fəaliyyətindən naməlum səhifələr.”Ədəbiyyat” qəzeti, 1998, 6 fevral, s.2.

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s. 117

² Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, I cild (1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014.

³ Yenə orada, s.60

⁴ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü). Bakı, 2021, s.108

2. Şəmsizadə N. M.Ə.Rəsulzadə və Azərbaycançılıq ideyası. “Azərbaycan müəllimi”, 1997, 25 mart.

3. Sultanlı V. Məmməd Əmin Rəsulzadə İranda. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1993, 5 fevral, s.2.

4. Əzimova A.Q. M.Ə.Rəsulzadənin məqalələrində maariflənmə və mədəniyyət problemi. Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2014, № 3, s. 189-196.

5. Eyvazov Ü. Məhəmməd Əmin: O ağlanacaq hallara gülürdü, güldürərək ağladır”. “Ədəbiyyat” qəzeti, 21 may, 1993, s.6

6. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, “Elm və təhsil”, Bakı, 1920, s.25

7. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, I c.(1903-1909). Bakı, “Təhsil”, 2014, 475 s.

8. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri (Mühacirət dövrü).Bakı, 2021, 628 s.

9. M.Ə.Rəsulzadə.Əsərləri, III c.(1915-1916).Bakı, “Təhsil”, 2014, 613 s.

10. Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu (M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti). Bakı, “Azərənşər”, 1996, 190 s.

11. Məmmədov M. N.Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, “Yazıçı”, 1985, 172 s.

Elnurə HÜSEYNOVA

*AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin
böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ELMİ, PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ VƏ “ƏSRİMİZİN SƏYAVUŞU” ƏSƏRİNİN DİL-SLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Üç rəngli bayrağın kölgəsində mən,
Qaraca torpağı vətən görmüşəm.
Zəfər güllərini dövrü-qədimdən
Bayraq işığında bitən görmüşəm.
Bayraq mənliyimdir, bayraq kimliyim,
Bayraq öz yurduma öz hakimliyim
(Bəxtiyar Vahabzadə. “Bayraq”)*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadə ilk dəfə 1923-cü ildə İstanbulda çap olunan “*Əsrimizin Siyavuşu*” “*عصرمیزک سیواوشی*” (əsrin orijinal ilk nəşrinin üz qabığındakı titul vərəqində adı) adlı əsərini 1920-ci ildə sovet hakimiyyətinin təqiblərindən Lahıcdə gizlənərəkən qələmə

almışdır. Əsərdə milli hərəkatın tarixinə həsr olunaraq Azərbaycan gənclərinə xitabən aşağıdakı ifadələr yer alır:

“Bilək ki, çoxdan öldürüldüyü zənn olunan millətlərin birər-birər dirildiyi, bu böyük məhşərdə ölmək istəməyən millətləri diridiri gömmək qətiyyəən mümkün deyil.

Bunun ən böyük misalı qardaşımız Türkiyədir. Əvət, ey vətəndaşlar! Və dolayısıyla sizlər, ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Siyavuşunun böyümüş oğlu!

Sənin öhdəndə bir vəzifə var.

Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi ərsəyə gətirdi. Onu min müşkilatla ucaldaraq dedi ki:

– Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz! ”

Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-cü ildə İstanbulda *Evkaf-ı İslamiyyə Matbaasında* çap olunan **“Azərbaycan Cumhuriyyəti Keyfiyyət-i Teşəkkülü və Şimdiki Vəziyyəti”** adlı əsərində Mustafa Kemal Atatürkdən *“Kurtulan Doğu'nun Sembolü”* olaraq bəhs etmiş və bu kitabını Mustafa Kemal Atatürkə hədiyyə etmişdir. Mustafa Kemal Atatürk bu kitabı diqqətlə oxumuş, səhifə kənarlarına qeydlər etmişdir. Bu əsər Mustafa Kemal Atatürkün Dolmabahçe Sarayındakı kitabxanasında yer alır. Atatürk yuxarıda qeyd olunan *“bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz”* ifadəsinə qarşılıq olaraq bu cümlələri əsərinin kənarına qeyd etmişdir:

“Ben dünyaya senden üç sene erken göz açtım. Ama tüm Türk dünyasında ilk kez Türkün Cumhuriyet ve bağımsızlık bayrağını sen yükselttin. Bayrak inmesin diye onu senin ellerinden alıp Türkiye üzerinde ben salladım. “İnmez” demişsin, bu bayrak aşağı inmeyecektir”.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurucusu, Azərbaycanın ictimai-siyasi və dövlət xadimidir. 1918-ci ildə Rusiya İmperiyasında baş verən Oktyabr İnqilabından sonra əmələ gələn hakimiyyət boşluğundan faydalanaraq o, *Zaqafqaziyada ilk müstəqil dövlətin əsasını 28 may 1918-ci ildə Azərbaycanda Xalq Cumhuriyyətinin qurulmasıyla* atmışdır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə ictimai xadim olmaqla bərabər, o, *elmi-publisistik* fəaliyyətlə də məşğul olmuş, *vətəninə* və *xaricdə* sürgündə olarkən müxtəlif şura və partiyalar qurmuşdur. Bununla yanaşı, müxtəlif qəzet və jurnallarda bir sıra *mədəni, ictimai, maarif, türkçülük, turançılıq, milliyətçilik, müstəqil Azərbaycan hökumətinin qurulmasının* zəruriliyi ilə bağlı bir sıra yazılar dərc etmişdir. Həmçinin, bir ədib kimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin yuxarıda sadalanan mövzuları əhatə edən xeyli sayda kitabları da mövcud olmuşdur.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi, elmi, mədəni-maarif sahələrindəki fəaliyyətinə nəzər salsaq onda tədqiqatımızı iki istiqamətdə apara bilərik. Belə ki, tədqiqatımızın başlıca mövzusu Məmməd Əmin Rəsulzadənin **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin təhlilidir.

Bu əsər ilk dəfə 1923-cü ildə İstanbulda *Amedi Matbaasında* türk dilində çap olunmuşdur. Əsərin orijinal adı **“Asrımızın Siyavuş'u: Azərbaycan Destan-ı Feciinə Aid Edebi Bir Mükayese”** adlanmış və əsərin II nəşri yenə İstanbulda, eyni adla, lakin bu dəfə *Evkaf-ı İslamiyyə Matbaasında* olmuşdur.

Tədqiqatımızın birinci hissəsində Məmməd Əmin Rəsulzadənin *siyasi fəaliyyəti*, onun *Azərbaycanda və xaricdə qurduğu partiyalar, şuralar* haqqında məlumata toxunmaq istərdik. Məmməd Əmin Rəsulzadənin *siyasi fəaliyyətinə Rus İmperiyasının parçalanması ilə əmələ gələn boşluqda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulmasını, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamentinin və Milli Şurasının, dəyişilən hökumətlərin, kabinələrin təşkilində, nazirlərin təyinatında* daşdığı rolu misal ola bilər. *Türkiyə Cumhuriyyətində mühacirətdə* olduğu dövərdə onun 26 avqust 1951, 28 may 1952 və 28 may 1953-cü illərdə olan çıxışlarında **milliyətçilik, istiqlal, təhsil, qadınların savadlanmasını, təhsilə cəlb edilməsi** kimi məsələlərə toxunduğunu görmək olar.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin təhsilinə nəzər yetirsək, o, ilk təhsilini *II Rus-müsəlman məktəbində* almış, daha təhsilini *Bakı Texniki məktəbində* davam etdirmək istəsə də buranı bitirmək ona

nəsb olmamışdır. Daha sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə çoxsaylı qəzetdə dərc etdiyi yazılarında, kitablarında və çıxışlarında təhsilin önəmini vurğulayaraq o dönm haqqında bunları söyləmişdir:

“ Mən kasıbçılıq üzündən ali təhsil də ala bilməmişəm. Öz pulu ilə Rusiya və Qərbi Avropada təhsil alıb və bu gün özünü bolşevik kimi qələmə verən sizləri nə adlandırmaq olar!?”

Məmməd Əmin Rəsulzadənin yuxarıdakı fikirlərini onu burjuva nümayəndəsi adlandıran bolşeviklərə cavab olaraq mətbuat səhifələrindəki publisistik yazılarında qeyd etmişdir. Bununla bərabər Məmməd Əmin Rəsulzadə təhsilin önəmini hər zaman qeyd etmiş və *Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu ilin avqustunda təşkil olunmuş LXVII (67-ci) iclasında gündəliyə çıxarılan ilk məsələ kimi Azərbaycanada universitetlərin təşkilindən* bəhs etmişdir. Məhz bu iclasda **“Azərbaycan Darülfünununun təşkili haqqında qanun layihəsi”** müzakirəyə çıxarılmışdır. Burada həm Azərbaycanda ilk universitetin əsasının təşkil edilməsi və bununla bağlı xaricdən pedaqoqların cəlbı, eyni zamanda bir qisim gənclərin dünyanın müxtəlif ölkələrinə fərqli sahələr üzrə peşə biliklərinə yiyələnmək məqsədilə göndərilməsi məsələsi müzakirələrə cəlb olunmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, xarici ölkələrə göndərilməsi nəzərdə tutulan gənclər öncəki dövnlərdə *Məkkəyə, Mədinəyə, Ciddəyə, İrana, Məşhadə, Kərbəlaya* və s. dini mərkəzlərə dini, İslami elmlərin öyrənilməsi üçün göndərilirdi. Lakin bu parlamentin iclasında onları dünyavi elmlərin öyrənilməsi üçün *Türkiyə, Almaniya, İngiltərə, Rusiya, Fransa* və s. *Avropa ölkələrinə* göndərilməsi planlaşdırılırdı. Xaricə göndərilməsi nəzərdə tutulan gənclərin seçiminə Məmməd Əmin Rəsulzadənin, dövrün Xalq Maarif Naziri və bir neçə başqa ziyalıların daxil olduğu Münsiflər Heyəti nəzarət edirdi. Belə ki, ilkin layihədə hər il dövlət əhəmiyyətli peşələrin öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif məziyyətlərinə görə seçilən gənclərin xaricə təhsilə göndərilməsi məsələsi qaldırılmalı idi. Bununla belə əvvəlcə tələbələrədən *10 nəfərin İngiltərəyə,*

23 nəfərin İtaliyaya, 45 nəfərin Fransaya, 9 nəfərin Türkiyəyə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Nəticədə isə Xalq Maarif Nazirliyi xaricə göndəriləcək tələbələrdən 49-unu Almaniyaya, 27-sini Fransaya, 4-ünü İtaliyaya, 1-ni İngiltərəyə, 6-sını Türkiyənin müxtəlif ali təhsil müəssisələrinə göndərmək qərarına gəlir. Həmçinin, 13 nəfəri Rusiyaya göndərmək qərara alınsa da, daha sonra Rusiyada vətəndaş müharibəsinin başlanması nəticəsində bu ölkəyə təyinat almış tələbələri göndərmək mümkün olmamışdır.

Bundan əlavə Məmməd Əmin Rəsulzadənin təhsil, maarif sahələrində atdığı önəmli addımlardan biri də Azərbaycanın ilk ali təhsil müəssisəsi olan BDU-nun açılmasında göstərdiyi əzmdir. **BDU-nun ilk rektoru olmuş rus cərrah, tibb elmləri doktoru Vasili İvanoviç Razumovski (1857-1935) 1922-ci ildə çap etdirdiyi “Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması” adlı oçerkində** Məmməd Əmin Rəsulzadənin universitetin əsasının qoyulmasında əhəmiyyətli rol oynadığından, Bakı Dövlət Universitetinin təşkilinə açıq və gizlidən maneəçilik törətməyə çalışan kəslərə qarşı əzmlə mübarizə aparması nəticəsində Azərbaycanda ilk universitetin açılmasına nail olmasından bəhs etmişdir.

Öz növbəsində BDU-nun tarixinə qısa nəzər salarsaq BDU-nun *1 sentyabr 1919-cu ildə* əsasının qoyulduğunu qeyd edə bilərik. Universitetin adı tarixi zaman kəsiyində 4 dəfə dəyişdirilmişdir. Belə ki:

- 1) 1919-1920-ci illərdə **Bakı Universiteti**;
- 2) 1920-1991-ci illərdə **S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti**;
- 3) 1991-2000-ci illərdə **Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti**;

4) 2000-ci ildən günümüzədək **Bakı Dövlət Universiteti** (**BDU**) olaraq adlandırılır.

Bakı Universitetinin ilk binası

BDU-nun təşkil olunmasında Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə bərabər universitetin ilk rektoru olmuş tibb elmləri doktoru, professor, rus cərrahı, əmək qəhrəmanı *Vasili İvanoviç Razumovskinin* böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki,

alim, cərrah, pedaqoq *V.İ.Razumovski* 1909-cu ildə *Saratov*, 1918-ci ildə *Tiflis* və 1919-cu ildə, yəni fəaliyyətə başladığı ilk ildə BDU-nun rektoru olmuşdur.

V.İ.Razumovski Bakıda universitetin açılması haqqında yazısında belə bir təkliflə hələ Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti qurulmamışdan öncə onun yerində olan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasına lahiyə, smeta sənədləri hazırlayıb təqdim etsə də, Rusiyada baş verən çevriliş nəticəsində əmələ gələn hökumət boşluğu səbəbi ilə bu planın baş tutmadığını qeyd edir. Daha sonra Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması və Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətində Xalq Maarif Naziri təyin edilməsi ilə o bu lahiyə təklifi ilə ona

müraciət etmişsə də, Fətəli xan Xoyski ilkin lahiyədə Tiflisdə açılması nəzərdə tutulan universitet lahiyəsini qəbul etməyərək:

“Bəs niyə Tiflisdə? Tiflisdə Politexnikum var, indi də gürcü universiteti?... Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha düzgün olardı?” söyləmişdi. Daha sonra 26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin bağlanması ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikaları təşkil edildi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti parlamentinin *1 sentyabr 1919-cu ildə qəbul etdiyi “Bakı şəhərində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında” qanuna əsasən BDU təşkil edilir.* Qanuna əsasən BDU-da ilk öncə Şərq şöbəsi ilə birlikdə tarix-filologiya (Məmməd Əmin Rəsulzadə bu fakültədə *“Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən”* (1919-1920-cu illərdə) dərs demişdir), fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələri təşkil edilməli idi. Müvafiq *qanunun 10-cu bəndinə* əsasən BDU-nun fəaliyyətə başlaması rəsmi olaraq 1 sentyabr 1919-cu ildən etibarən qəbul edilirdi. Həmçinin müvafiq *qanunun 2.2. bəndində* açılacaq bütün fakültələrdə türk dilinin tədris edilməsinin məcburi olduğu qeyd olunmuşdu. 8 sentyabr 1919-cu ildə BDU-nun rektoru və dekanları təyin edilmişdir. BDU-nun 43 professor və dosentlərdən ibarət 104 nəfərlik akademik heyəti 10 noyabr 1919-cu ildə Universitet Şurasının birinci iclasında ilk akademik heyətin tərkibini təsdiq etmişdir. *BDU-da ilk dərs 15 noyabr 1919-cu il şənbə günü olmuşdur.* BDU-da daha sonralar başqa fakültələr də təşkil edilmişdir. Tarixi xronologiya ilə Bakı Dövlət Universitetində (BDU-da):

- 1) *Filologiya – 1919;*
- 2) *Fizika – 1919;*
- 3) *Hüquq – 1919;*
- 4) *Mexanika-riyaziyyat – 1919;*
- 5) *Tarix – 1919;*
- 6) *Şərqşünaslıq – 1922;*
- 7) *Biologiya – 1934;*
- 8) *Kimya – 1934;*
- 9) *Coğrafiya – 1943;*

- 10) *Geologiya – 1943;*
- 11) *İnformasiya və sənəd menecmenti – 1962;*
- 12) *Jurnalistika – 1969;*
- 13) *Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika – 1972;*
- 14) *Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat – 1991;*
- 15) *Sosial elmlər və psixologiya – 1991;*
- 16) *Ekologiya və torpaqşünaslıq – 2011-ci ildə* təşkil edilmişdir.

Həmçinin zamanla bir sıra fakültələr ya tamamilə ləğv edilmiş və ya bazalarında digər fakültələr və ya universitetlər təşkil edilmişdir. BDU-da zamanla 5 fakültə:

- 1) *Tibb → 1919-1930;*
- 2) *Fizika-riyaziyyat → 1920-1958;*
- 3) *Pedaqoji → 1924-1930;*
- 4) *Geologiya-coğrafiya → 1943-1991;*
- 5) *İlahiyyat → 1992-2018-ci illər* ərzində mövcud olub daha sonra ləğv edilmişdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi fəaliyyətinə bir sıra təsis etdiyi partiyalar misal ola bilər. Məmməd Əmin Rəsulzadənin *ilk açdığı siyasi topluluq* 1903-cü ildə bir neçə Azərbaycanlı tələbə ilə təşkil etdiyi *Azərbaycan Gənc İnqilabçılar Dərnəyi* olmuşdur. Təşkilat 1906-cı ildən etibarən *Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti* adlanmağa başlamışdır. *Bu təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərinə:*

- 1) *gənclərdə milli hisslər oyatmaq;*
- 2) *rus dilində tədrisin aparıldığı məktəblərdə Azərbaycan türkcəsinin öyrədilməsinə nail olmaq;*
- 3) *əcənəbi, əsasən də rus müəlliflərin əsərlərinin oxudulduğu dönmədə yerli ədiblərin əsərlərinin qiraətinin və tanınılmasının təşkili;*
- 4) *Rusiya imperiyasının çarlıq rejiminin əleyhində yazılmış şeirləri əzbərləmək;*

5) *fəhlələr arasında istiqlal və azadlıq düşüncələrinin yayılmasında fəal iştirak edib, yoxsul, zəhmətkeş təbəqəyə bu düşüncələrin təbliğ etmək;*

6) *bəzən mətbəə üsulu ilə öz aralarında qəbul etdikləri qərarların yer aldığı bəyannamələri çap etmək daxil idi.*

Bu təşkilatın bir qolu daha sonra İranda da açılmış və Məşrutə inqilabına istiqamət verici qüvvəyə çevrilmişdir. 1904-cü ildə müvafiq cəmiyyətin **Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı komitəsinin nəznində Müsəlman Sosial Demokrat Hümmət Təşkilatı** təsis edilmişdir. 1908-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin çar hökuməti tərəfindən həbs olunması təhlükəsi olduğundan o, Bakıdan İrana hicrət etmək zəruriyyətində qalır. Təbrizdə Səttarxan, onun silahdaşları və bir sıra ziyalılarla görüşdükdən sonra o, 1910-cu ildə İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyur. Çar hökuməti Məmməd Əmin Rəsulzadənin İranda çarlıq əleyhinə fəaliyyətlərindən ehtiyat etdiyindən İran şahından onun ölkədən çıxarılmasını tələb edir. Nəticədə Məmməd Əmin Rəsulzadə 1911-ci ildə İstanbula hicrət etməyə məcbur olur. Burada türk ziyalıları ilə yaxın münasibətləri, bir sıra maarif yönümlü təşkilatlarla sıx əlaqələri nəticəsində onun qiyabi iştirakı ilə Bakıda 1911-ci ildə **Müsəlman Demokrat Müsavat Partiyasının** əsasını qoymuşdur. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin iqtidara gəlməsinin üç əsrlik yubileyi münasibətiylə əfv olunaraq Azərbaycana qayıdır. 1917-ci ilin fevral burjuva inqilabından sonra Rus imperiyasına daxil olan xalqlar azadlıq mübarizəsinə qoşuldular. Məmməd Əmin Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan hökumətinin təşkil edilməsi fikrini, "*Azərbaycan qayəsi*"ni hər fürsətdə elan etməyə başlayır. Məmməd Əmin Rəsulzadə Rusiyanın idarə formasının demokratik respublika olmasını dəstəkləmiş, o zamanlar dünyanın ¹/6 hissəsinə sahib olan bir dövlətin vahid mərkəzdən idarə olunmasının doğru olmayacağını söyləmiş, Rusiya üçün ən doğru seçimin federasiyalı idarəetmə formasının olduğunu vurğulamışdır.

1917-ci ildə *Məmməd Əmin Rəsulzadə* rəhbəri olduğu ***Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası*** ilə *Nəsib bəy Yusifbəy-linin* sədrlik etdiyi ***Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi*** keçirdikləri ortaq qurultay ilə birləşərək vahid ***Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası “Müsavat”***ı qurduqlarını açıqladılar. Vahid partiyanın sədri olaraq Məmməd Əmin Rəsulzadə seçilir.

26-28 noyabr 1917-ci ildə Cənubi Qafqazda ***Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə*** seçkilər keçirilmiş, Azərbaycandan namizəd olaraq Məhəmməd Yusif Cəfərov, Əlimərdan bəy Topçubaşov və Məmməd Əmin Rəsulzadənin adları qeyd olunmuşdur. Seçkinin nəticələrinə əsasən Məmməd Əmin Rəsulzadə Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə üzv seçilsə də, Rusiyada hakimiyyəti bolşeviklərin ələ keçirməsi ilə 5 yanvar 1918-ci ildə Ümumrusiya Müəssislər Məclisi fəaliyyətə başlasa da 6 yanvarda bolşeviklərin özlərini buraxması haqqında dekret imzalayır. 1918-ci ildə Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi təşkil edilir və ilk iclası 23 fevral 1918-ci ilə təyin olunur. Məmməd Əmin Rəsulzadə Seymin üzvlərindən biri olmuşdur. Seymdə Müsəlman fraksiyası təsis olunur və bu fraksiyanın rəhbəri Məmməd Əmin Rəsulzadə seçilmişdi. Məmməd Əmin Rəsulzadə ***“Müsəlman və demokratik bitərəflər qrupu”*** və ***Müsavatın rəhbəri*** seçilmişdir. 22 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya müstəqilliyini elan etdi. Nəticədə 25 mayda Gürcüstan müstəqilliyini elan etdi. 26 may 1918-ci ildə isə Seymin sonuncu iclası keçirildi və onun fəaliyyəti dayandırıldı. 27 may 1918-ci ildə Seymin Azərbaycanlı nümayəndələri fəvqəladə iclas keçirilir və Azərbaycanın idarə olunması məqsədi ilə Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası elan edilir. Milli Şura mövcud vəziyyəti təhlil edərək 28 may 1918-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Cənub Sarayının II mərtəbəsinin böyük salonunda keçirilən ilk iclasında Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması elan etmiş və Azərbaycanın ***6 bənddən ibarət “Milli İstiqlal Bəyannamə”***si qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin fəaliyyəti dönməndə bir sıra qanun layihələri qəbul edilmiş, müxtəlif sahələrdə əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti

Parlamentinin 27 aprel 1920-ci il tarixli 145 sayılı sonuncu iclasında ***Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Ölkə Komitəsinin Bakı bürosunun*** və ***Mərkəzi Fəhlə Konfransının*** parlamentə ünvanladığıları ultimatum nəticəsində Məmməd Əmin Rəsulzadə Müsavat və bitərəflər fraksiyalarının lideri olaraq xaric kommunistlərin ultimatumunun bütün şərtlərinin komisiya tərəfindən qəbul edildiyini elan etdi. Daha sonra Bakıya yeridilərək 48000 insanın ölümünə səbəb olacaq olan *XI (Qızıl) Ordunun Siyasi şöbəsinin rəisi Pankratovu* Məmməd Əmin Rəsulzadə *Azərbaycanın cəlladbaşı* adlandırmışdır.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti fəaliyyəti sona yetəndən sonra 1922-ci ildən etibarən Məmməd Əmin Rəsulzadə *İstanbulda* fəaliyyətə başlayır. 1938-ci ildən isə *Polşa hökumətində məsləhətçi* olaraq çalışmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə *Türkiyənin müxtəlif bölgələrində, Polşa və Almaniyanın bir sıra şəhərlərində* mühacirət həyatı yaşamış, həyatı boyunca Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda çalışmış, hətta 6 mart 1955-ci ildə Ankara Universiteti Tibb fakültəsinin klinikasında diabet xəstəliyi səbəbindən dünyasını dəyişərkən, son sözləri: *“Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan ”* olmuşdur.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik fəaliyyətinə isə müxtəlif qəzet və jurnallarda yayımladığı məqalələri, kitabları misal ola bilər. Məmməd Əmin Rəsulzadənin müxtəlif illərdə fərqli imzalarda dövrü mətbuatda məqalələri yayınlanmışdı.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatı ilə bağlı bir sıra xarici ölkələrin: *Türkiyə, İran, Qərbi Avropa mətbuatda* nekroloqlar çap olunmuşdu. *Almaniyada "Azadlıq" radiosu, Türkiyədə "Dünya", "Birlik", İranda "Aram", "İrani-Nov", "Sühən" qəzetlərində* Məmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatı ilə bağlı nekroloqlar yayımlanmışdı.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin jurnalistika fəaliyyətinə bir sıra mətbuat orqanlarında dərc olunmuş məqalələri daxildir. *"Hümmət" qəzeti* 1904-cü ildə nəşr olunmuşdur. 1910-cu ildə *İranda "İran-Nou", "İrane Ahat" qəzetlərinin* baş redaktoru olur. 1911-ci ildə *İstanbulda "Gənc türklər", "Türk ocağı"* cəmiyyətlərində çalışmış və 1911-ci ilin noyabr ayında *"Türk yurdu" jurnalında* məqalələri çap edilmişdir. 1917-ci ildə *"Azərbaycan qayəsi" məsələsi* ortadan qalxmışdır. 1917-ci ildə isə *"Müsavət" jurnalı* fəaliyyətə başlayır. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci ildə *"Müsəlman və demokratik bitərəflər qrupu"* fraksiyasının sədri seçilir. *Müsavət Partiyası "ədəmi-ictimai" qanun lahiyəsi* parlamentə təqdim olunur. 1919-cu ilin mayında *"Azərbaycan" qəzetində* Məmməd Əmin Rəsulzadəylə bağlı

yazılar çap edilmiş və burada istiqlal bəyannaməsi haqqında məlumatlar dərc olunmuşdur.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik üslubda çap etdirdiyi yazılara **“Hümmət”**, **“Müsavat”** qəzetlərində yer alan məqalələri daxildir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin ilk publisistik üslubda yazılmış məqalələri 1915-ci ilin oktyabrında **“Müsavat”** partiyasının rəsmi mətbuu orqanı kimi nəşrə başlayan **“Açıq söz”** qəzeti olmuş və Məmməd Əmin Rəsulzadə bu qəzetin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. O, 1905-ci ildə İstanbulda **“Dünya”** qəzetində də silsilə məqalələr çap etdirmiş, bu silsilə məqalələrdən biri də İosif Stalinlə bağlı **“Stalin ilə inqilab”** məqaləsi olmuşdur. Bu məqalədə Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə Stalin arasında keçən 2 hadisə işıqlandırılır. Bunların birində Stalin 1905-ci ildə Balaxanıda neft quyusunda çalışan fəhlələri üsyana qaldırdığı üçün neft quyusu sahibləri, mülkədarlar tərəfindən quyuya atılmaq istədikdə Məmməd Əmin Rəsulzadə müdaxilə edərək onu ölümdən qurtarmış, digər ikinci aralarında keçən hadisədə isə müsavətçilər tərəfindən Məmməd Əmin Rəsulzadənin Bayıl həbsxanasından qaçırılmasına Stalinin yardımçı olduğunu qeyd edir. Oktyabr inqilabı ilə əlaqədar Bakıda olan Stalin Məmməd Əmin Rəsulzadənin həbsdə olduğunu öyrənərək onun azad edilməsinə göstəriş verir. Bununla yanaşı, 1932-1934-cü illərdə Almaniyada dərc olunmuş **“Demokrasi və Sovetlər”** məqaləsində Məmməd Əmin Rəsulzadə I Dünya müharibəsi haqqında fikirlərini də bildirmişdir.

Ümumlikdə götürsək Məmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik fəaliyyətinə həm baş redaktorluğu ilə çıxan qəzet və jurnalları, eyni zamanda vətəninə və mühacirətdə olarkən dövrü mətbuatda çap olunmuş publisistik yazılarının yer aldığı məqalələri misal çəkə bilərik. Belə ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin ilk məqaləsi **“Müxəmməs”** 1903-cü ildə **“Şərqi-Rus”** qəzetində çap olunur. Bundan başqa dövrü mətbuatdan **“Həyat”**, **“İrşad”**, **“Tərəqqi”** qəzetlərində, **“Açıq söz”** (1915-1917-ci illərdə), **“Təkamül”** jurnalında məqalə və publisistik yazıları çap edilmişdir.

Mühacirətdə Məmməd Əmin Rəsulzadə özünün publisistik fəaliyyətini davam etdirərək *İranda "İrani-Nov"* (Məmməd Əmin Rəsulzadə bu qəzeti 1908-1911-ci illərdə Tehrandə yaşadığı dövərdə, gündəlik qəzet olaraq, qərb mətbuatına bənzər tərzdə dərc etdirərək mövcud qəzetin qurucusu və baş redaktoru olmuşdur), *İstanbulda "Yeni Kafkasya"* (1923-1928), *"Azəri Türk"* (1928-1929), *"Odlu yurd"* (1929-1931), *Berlində* yaşadığı 1933-1939-cu illərdə isə *"Kurtuluş"*, *"İstiklal" qəzetlərini* təsis etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1952-ci ildə *"Azərbaycan" jurnalının* da dərc etdirmişdir.

Həmçinin Məmməd Əmin Rəsulzadənin *Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru* olduğu *"Füyuzat"*, *Əhməd ağa Ağayevin redaktor* olduğu *"İrşad"*, *"Tərəqqi" qəzetlərində* də publisistik yazıları yayımlanmışdır. *"Təkamül" qəzetində* M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi kitablarla bağlı fikirləri, görüşləri mütərcimin dilindən çap olunmuşdur. Burada Məmməd Əmin Rəsulzadənin *A.Blyumun "Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır" kitabının* tərcüməçisi olaraq əsərlə bağlı öz fikirlərini qəzetdə dərc etdirmişdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadə *Türkiyədə* mühacirətdə olarkən *"Şəlalə" jurnalında* bir sıra silsilə:

"Yeni Lisançılar və Türkçülük";

"Bir xan" (Məmməd Əmin Rəsulzadənin Təbriz həyatından bəhs edən kiçik hekayəsidir);

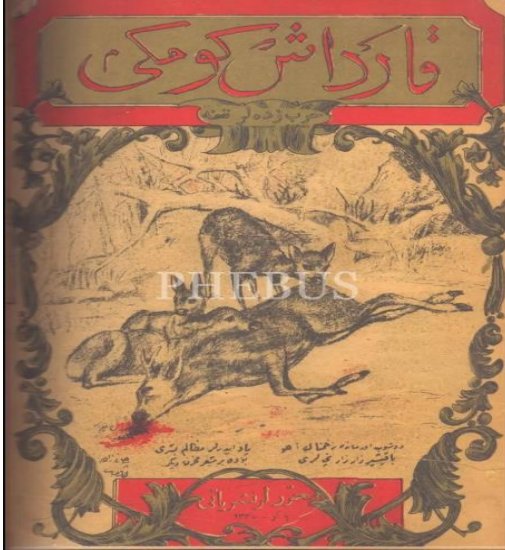
"Dil-ictimai bir əməldir";

"Ana" (Maksim Qorkinin "Мать" adlı şeirinin bir parçasının tərcüməsini çap etdirmişdir) adlı məqalələri dərc olunmuşdur. *"Dirilik" jurnalında* Məmməd Əmin Rəsulzadə *"Dirilik nədir?" məqaləsini* dərc etdirir. Həmçinin, qeyd etmək yerinə düşər ki, *"Azərbaycan" qəzeti Azərbaycan Xalq*

Cumhuriyyətinin rəsmi mətbu orqanı olan hökumət qəzeti idi.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında 1917-ci ilin may ayında bir nömrəsi dərc olunan *"قارداش کومکى" (Qardaş Köməki) jurnalı* müxtəlif cəbhələrdə rus, yunan, ingilislərlə

mübarizə aparan Osmanlı hökumətinə yardım məqsədi ilə dərc olunmuş, yığılan vəsait azərbaycanlılar adından Osmanlı hökumətinə çatdırılmışdır.

Türklərə yardım məqsədi ilə 1917-ci ildə çap olunmuş
“قارداش كومي” (*Qardaş Köməki*)
jurnalı

Jurnalın üz qabığında təsvir edilmiş yaralı ceyran Osmanlı dövlətini (Avropada o zaman Osmanlı imperiyasına “*xəstə adam*” deyilirdi ki, bu ləqəbi də ard-arda Osmanlılarla girdiyi müharibələrdə ələbə qazanmış *Rus çarı I Nikolay* Osmanlı İmperiyasının süquta uğramağa başladığı son dövəmləri üçün söyləmiş və onun torpaqlarını digər Avropa dövlətləri ilə bölüşməyi planlamışdı) təmsil edirdi. Ətrafına toplaşmış vəhşi canavarlar isə Osmanlı torpaqlarına göz dikən Avropa dövlətlərini təmsil edirdi. Belə bir Osmanlılar üçün çətin dövəmdə M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə bir qisim ziyalıların da dəstəyi ilə “*Qardaş köməyi*” *jurnalı* dərc edilmişdir. Hal-hazırda Türkiyə ilə Azərbaycan respublikaları arasında qarşılıqlı yardışlaşma proqramlarının,

simpozium və konfranslarının bəziləri də məhz bu jurnaldan qaynaqlanaraq “*Qardaş köməyi*” adını daşıyır.

Həmçinin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin *publisistik, adəbi, bədii və digər sahələrlə bağlı yazılarını müxtəlif imzalarla* çap etdirmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin özünün baş redaktoru olduğu və ya yazılarını çap etdirdiyi dövrü mətbuatda yer alan imzalarını 2 cür qruplaşdırmaq olar:

1) Məmməd Əmin Rəsulzadənin müxtəlif yerli dövrü mətbuatda çap etdirdiyi əsərlərinin imzaları:

MAR, MAR-zadə, M.R-zadə, Haman, Sosialist;

2) Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci illərdən sonra və ya Mühacirət dönəmində əsərlərini çap etdirdiyi imzaları:

Məmməd Əmin Rəsulzadə, Yalvac oğlu, Məhəmməd Əmin, M. Əlif Rəsulzadə.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin publisistik fəaliyyəti ilə yanaşı başlıca olaraq Azərbaycan istiqlaliyyəti haqqında görüşlərinin yer aldığı bir sıra ölkə daxilində və xaricində nəşr olunmuş kitabları da vardır. Bu kitabları istər mövzuları, çap olunduğu ölkə, dərc olunduğu dil baxımından, istərsə də Məmməd Əmin Rəsulzadənin sağlığında və ölümündən sonra çap olunmuş əsərlər, kitablar olaraq qruplaşdırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan kitablar yalnız Məmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsus olan monoqrafiyalar olmaqla, tərcümə etdiyi əsərlərin adları yer almadan qeyd edilmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin tərcümə etdiyi əcnəbi müəlliflərin istər kitabları, istər müxtəlif janrlardakı keyli sayda əsərləri mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq Məmməd Əmin Rəsulzadənin kitablarını əsas olaraq sağlığında və vəfatından sonra dərc olunanlar olaraq 2 ana başlığa, onları isə öz növbəsində çap olunduğu ölkələr olaraq alt başlıqlarda xronoloji ardıcılıqla qruplaşdırmaq olar:

1) Məmməd Əmin Rəsulzadənin sağlığında çap olunmuş kitabları:

İranda:

1) “*تنقيد فرقه اعتداليون و يا اجتماعيون اعتداليون*” (farsca) (*Tənqidi-firqeyi-etidaliiyun və ya ictimaiyyune-etidaliiyun*) / Tehran / Dər mətbəeyi Farose / 1910

2) “*سعدت بشر*” (farsca) (*Səadəti bəşər*) / Ərdəbil / 1911

Azərbaycanda:

3) “*Şəkli-idarə haqqında 2 baxış (2 cür hökümət)*” (Azərbaycanca) / Bakı / Açıq söz mətbəəsi / 1917

4) “*Cəmaət idarəsi*” (Azərbaycanca) / Bakı / Açıq söz mətbəəsi / 1917

5) “*Bizə hansı idarə faydalıdır?*” (Azərbaycanca) / Bakı / Açıq söz mətbəəsi / 1917

6) “*Azərbaycan təşəkkülündə “Müsavət”*” (Azərbaycanca) / Bakı / Azərbaycan qəzeti hökümət mətbəəsi / 1920

Türkiyədə:

7) “*Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*” (türkcə) / İstanbul / Evkafı İslamiyyə Matbaası / 1923

8) “*Asrımızın Siyavuş`u: Azerbaycan Destan-ı Feciine Aid Edebi Bir Mukayese*” (türkcə) / İstanbul / Amedi nəşriyyatı / 1923

9) “*Asrımızın Siyavuş`u: Azerbaycan Destan-ı Feciine Aid Edebi Bir Mukayese*” (türkcə) / İstanbul / Evkafı İslamiyyə Matbaası / 1925 (II nəşri)

10) “*İstiklal Mefkuresi ve Gençlik Eshab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*” (türkcə) / İstanbul / Amedi nəşriyyatı / 1925

11) “*Rusya`da Siyasi Vaziyet*” (türkcə) / İstanbul / Amedi nəşriyyatı / 1926

12) “*İhtilalci Sosializmin İflası ve Demokrasi`nin Geleceği*” (türkcə) / İstanbul / Orhaniye Matbaası / 1928

13) “*Miliet ve Bolşevizm: Macmua-i Makalat*” (türkcə) / İstanbul / Orhaniye Matbaası / 1928

Fransada:

14) **“O пантүранизме. В связи с кавказской проблемой”** (rus dilində) / Paris / Издания К.Н.К. / 1930

15) **“L`Azerbaïdjan: en lutte pour l`indépendance”** (fransız dilində) / Paris / 1930

Türkiyədə:

16) **“Azerbaycan Türk Federalist “Müsavat” Halk Fırkası Tarafından Umumfırka Azası ve Azerbaycan Vatandaşlarına Hitap”** (türkcə) / Ankara / 1933

17) **“Şefibeycilik. Bozğuncu Şefi Beyin “neşriyat” ve “ifşaati” Dolayisiyle Efkarı Umumiyyəyi Tenvir”** (türkcə) / İstanbul / 1934

18) **“Bibliyografya”** (türkcə) / Ankara / Türk Tarih Kurumu Basımevi / 1949

19) **“Azerbaycan Kültür Gelenekleri”** (türkcə) / Ankara / Sipahi Matbaası / 1949

20) **“Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı”** (türkcə) / Ankara / Yeni Cezaevi Matbaası / 1950

21) **“Çağdaş Azerbaycan Tarihi”** (türkcə) / Ankara / Yeni Cezaevi Matbaası / 1951

22) **“Azerbaycan Şairi Nizami”** (türkcə) / Ankara / Milli Eğitim Basımevi / 1951

Almaniya:

23) **“Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı: Paris`te “Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Dostluk Cemiyeti”nde Verilmiş Bir Konferans”** (türkcə) / Berlin / Kurtuluş Mecmuasının Yayını / 1936

24) **“Современная литература Азербайджана. Доклад прочитан в “Обществе дружбы народов Кавказа, Туркестана и Украины” в Париже”** (rus dilində) / Paris / Издание редакции Куртулуш / 1936

25) **“Das Problem Aserbeidschan”** (alman dilində) / Berlin / Verlag der Zeitschrift Kurtulusch / 1938

Polşada:

26) “*Azerbajdzan w walce o niepodległość*” (polyak dilində) / Varşava / Azerbajdzanskie Wydawnictwo Narodowe / 1938

2) **Məmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatından sonra çap olunmuş kitabları:**

27) “*Milli Tesanüd*” (türkcə) / Ankara / 1978

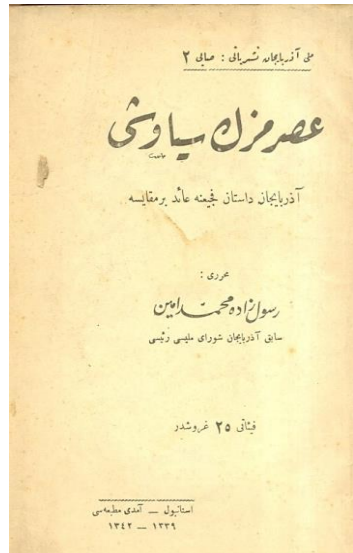
28) “*Asrımızın Siyavuş`u*” (türkcə) / Ankara / Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları / 1989

29) “*Kafkasya Türkleri*” (türkcə) / İstanbul / 1993

30) “*İran Türkleri*” (türkcə) / İstanbul / 1993

“*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərinin linqvistik təhlilinə keçməmişdən əvvəl bu əsərin yazılma tarixi və yazılma səbəbi haqqında qısa məlumat verək. Belə ki, “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsəri 1920-ci ildə Lahıçda Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmışdır. Əsərin başlığında müəllif tərəfindən onun yazılma tarixi və səbəbi qeyd edilmişdir. Belə ki, əsər Məmməd Əmin Rəsulzadənin *bolşeviklər tərəfindən təqibi zamanı gizlənərkən Lahıçda qələmə alınmışdır*. Əsərin təqiblər zamanı qələmə alınıb gizlənərək günümüzə qədər gəlib çatmasında Məmməd Əmin Rəsulzadəni himayə edən *Lahıç camaatının* böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, əsər Məmməd Əmin Rəsulzadənin Lahıçda axtarışına cəlb edilmiş heyətin yerləşdiyi qərargah olan evin üst mərtəbəsində qələmə alınmağa başlamışdır.

“*Əsrimizin Siyavuşu*”

Məmməd Əmin Rəsulzadə “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərinin yazılmasına səbəb olan hadisələrin müvafiq əsərin *önsözündə* qeyd etmişdir. Belə ki, əsərin bolşevik təqiblərindən qaçan Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən Bakıda bir müddət gizləndikdən sonra yaxalanmaq ehtimalının yüksək olduğunu anlayaraq bu yolda ona yoldaşlıq edən, amma əsərdə adı qeyd edilməyən *bir nəfər dostuyla bərabər Bakıdan Gürcüstana qaçmaq üçün yola çıxdıqları zaman qələmə alındığından bəhs edir*. Gürcüstana çatmaq və bu əsnada bolşevik təqiblərindən yayınmaq üçün Məmməd Əmin Rəsulzadə müxtəlif dağ yolları, meşələrlə, kənd əhalisinin də yardımı ilə fərqli evlərdə gizlənərək *Şamaxı qəzasına* gəlib çatır. Şamaxı qəzasına daxil Lahıcdə gizlənməyə məcbur olur. İlk əvvəl kənd camaatı onları türk, rus və fars dilində kitabları olan bir kənd sakininin evində gizlədir. Əsərlərdə Məmməd Əmin Rəsulzadə yalnız özü haqqında danışıq və *təhlükəsizlik tədbirləri səbəbi ilə əsərdə nə Gürcüstana qaçmağa niyyətlanmış yol yoldaşının, nə də ona sığınacaq vermiş kənd və ev sakinlərinin adlarını qeyd etmir*. Belə ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin ilk gizləndiyi evdə öncə də qeyd etdiyimiz kimi türk, rus və fars dillərində kitabların olduğundan o, gizləndiyi bu zamanı səmərəli dəyərləndirərək kənd sakininin kitabxanasından yararlanmaq qərarına gəlir. Belə ki, o bu kitabxanada mövcud olan kitablara nəzər yetirərkən burada *klassik İran ədəbiyyatına aid “Şahnamə”ni* həm fars, həm türk dillərində oxuyaraq ortaq nöqtələrini araşdırmağa başlayır. Məmməd Əmin Rəsulzadənin təqiblərdən gizləndiyi belə bir zamanda əsərdə özünün də qeyd etdiyi kimi *“Şahnamə”* əsərini hər iki dildə bir daha oxumuş, əsasən də *Siyavuş* obrazının başına gələnlər onda daha böyük şövq əmələ gətirmişdir. Əsəri oxuyub bitirdikdən sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə gizləndiyi evin aşkar olması ilə kəndlilər tərəfindən başqa evə aparılır. Bu evi Məmməd Əmin Rəsulzadə *“Əsrimizin Siyavuşu”* əsərində əvvəlkinə nəzərən gizlənməyə daha əlverişli, hal-hazırda təhlil etdiyimiz əsərin yazılması üçün daha məqbul hesab etmişdir. Belə ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin Lahıcdə gizləndiyi

ikinci ev yaşayış məskənindən birinciyə nəzərən daha uzaqda yerləşmiş və yazar bu evin olduğu nöqtədən Lahıc dağlarının ən möhtəşəmi adlandırdığı *Nihalə və Girdiman çayına* gözəl mənzərə açıldığını qeyd etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə ikinci evdə altı gün gizləndikdən sonra yenə qaldıqları yerin aşkar olabilecəyi təşvişi ilə yenidən məkan dəyişdirərək bu dəfə iki günlüyə başqa bir evdə gizlənməyə məcbur olur. Daha sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə Lahıcdə gizləndikləri evin onu təqib edənlər tərəfindən tapılması, Lahıc camaatının və evlərinin nəzarətə götürülməsi ilə məcbur olub qərar dəyişdirərək olduqları dağlıq bölgədən düzənliyi endiklərini qeyd edir. Belə ki, bu təlatümlü vəziyyətdə Məmməd Əmin Rəsulzadə qaralama şəklində olan **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərini səliqə-səhməna salmaq kəndlilərdən birinə özü ələ keçərsə yazdığı əsərinin məhv olmaması və əsərdə gənclərə etdiyi vəsiyyətinin itməməsi səbəbindən bir nüsxəni yerli kənd əhalisindən birinə təslim edir. Daha sonra Məmməd Əmin Rəsulzadə qorxduğunun başına gəldiyini və yaxalandıqlarını qeyd edir. Lakin yaxalanacağından şübhə etdiyinə görə öz üzərində olan **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin bir nüsxəsini yaxalanmamışdan əvvəl məhv edir.

“Əsrimizin Siyavuşu” əsərinin müəllifin önsözünün qeyd edildiyi bölümdə Məmməd Əmin Rəsulzadə yaxalandıqdan sonra başına nələrin gəldiyini qeyd etməyərək, oxucuya bir müddət sonra Moskvaya getmək məcburiyyətinə qalmasından bəhs edir. Yazıçı burada olduğu 2 il müddətində **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərini axtardığını, onu təslim etdiyi kəndlidən və mövcud əsəri təslim alacağına sözləşdiyi adamlardan bir xəbər almadığını, əsərin hal-hazırkı aqibətindən xəbərsiz olduğunu bildirir. Daha sonra yazar Finlandiyaya getməyə məcbur qalmasından və nəhayət Türkiyəyə mühacirət etməsindən bəhs edir. Məmməd Əmin Rəsulzadə üç il çəkən axtarışlardan sonra Lahıcdə bolşeviklərdən gizləndiyi müddət ərzində yazdığı **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin min bir əziyyətlə *“bolşevik çənbərini”* (əsərin onuncu səhifəsində

müəllifin öz qələmi ilə yazdığı kimi) yararaq İstanbula, onun əlinə gəlib çatdığını qeyd edir.

Məmməd Əmin Rəsulzadə *“Əsrimizin Siyavuşu”* əsərinin önsözündə bu əsərin yazılmasının *məqsədi* kimi Lahıcdakı evdə gizlənərkən oxuduğu *“Şahnamə”* əsərində yer alan Siyavuş obrazından təsirlənərək, onun tarixin Siyavuşu olduğunu, Məmməd Əmin Rəsulzadənin isə *“Əsrimizin Siyavuşu”*nu qələmə almağının zəruri olduğunu vurğulayır.

“Əsrimizin Siyavuşu” əsərinin yazılması *səbəbi* kimi Məmməd Əmin Rəsulzadə daha öncə Türkiyədə yayımlanan digər *“Azərbaycan Cumhuriyeti”* əsərinin oyatdığı maraqla gizləndiyi dövəmdə keçirdiyi ruh halının da əks olunduğu və yazılma qayəsi öncəki əsərdən fərqli olan bu yazının daşdığı mənə yükünü oxuculara çatdırılmasını hədəflədiyini qeyd edir. Belə ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə *“Azərbaycan Cumhuriyeti”* əsərində o dövəmə yaşadığı Türkiyə Cumhuriyyətində gördüyü bir qisim mənfi halların, nöqsanlıqların aradan qaldırılması məqsədi ilə yazdığı halda, *“Əsrimizin Siyavuşu”* əsərinin yazılma qayəsinin öncəki kimi müəyyən bir plan mahiyyətində olmadığını, yazıldığı dövəmdə müəllifin keçirdiyi ruhi, emosional vəziyyətlə əlaqəli olduğunu qeyd edir.

Bundan başqa Məmməd Əmin Rəsulzadə *“Əsrimizin Siyavuşu”* əsərinin önsözündə 1920-ci ildə Lahıcdə gizləndiyi zaman qələmə aldığı bu əsəri psevdo imza ilə *Ali Ahmetoğlu* olaraq yazmasının səbəbi kimi, əsər ələ keçərsə onun yazarının özü olduğunu heç kimin bilməməsi üçün belə bir addım attığını qeyd edir. Hətta Məmməd Əmin Rəsulzadə *“Əsrimizin Siyavuşu”* əsərini axtardığı illərdə yaxınlarının əsəri onun yazdığını və istərsə yenidən qələmə ala biləcəyindən bəhs edərək, boş yerə məyus olmamasını bildirsələr də Məmməd Əmin Rəsulzadə əsəri qələmə alan *Ali Ahmetoğlunun* 1920-ci ildə gizləndiyi zaman keçirdiyi təlatümləri 1923-cü ildə İstanbulda rahat həyat sürən

Məmməd Əmin Rəsulzadənin yaza bilməyəcəyindən dolayı israrla **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin orijinalını axtarmaqdan vaz keçməmişdir.

“Əsrimizin Siyavuşu” əsərinin önsözün sonluğu Məmməd Əmin Rəsulzadənin bu əsərin yazılmasına zəngin üçdilli kitabxanası ilə kömək olan yaşlı kəndli kişiyyə, onun əsərinin qorunub saxlanmasında əməyi keçən kəsə və ümumilikdə gizləndiyi dönmə ona yardım edən insanlara təşəkkürü ilə yekunlaşır. Məmməd Əmin Rəsulzadə **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin İstanbulda çap olunduğu 1923-cü ildə hələ də bolşeviklər tərəfindən ona yardım etmiş kəslərə hər hansı zərər dəyə biləcəyindən ehtiyat edərək **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərinin önsözündə bəhsi keçən kəslərin adlarını qeyd etməmişdir.

Öncəki abzaslarda Məmməd Əmin Rəsulzadənin **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərini yazmasının qısa tarixçəsi və əsərin yazılmasının səbəbi, məqsədi ilə tanış olduq. Tədqiqatlarımızın bu bölümündə Məmməd Əmin Rəsulzadənin **“Əsrimizin Siyavuşu”** əsərini dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından təhlil edəcəyik. Belə ki, əsərin təhlili müxtəlif aspektlər baxımından aparıla bilər. Əsərin təhlilini burada yer alan *onomastik vahidlər (antroponimlər, tarixi şəxsiyyətlər, yer adları və s.), dinimizdə yer alan hikmətli kəlamlar və onların işlənmə məqamları, fars dilində personajlar arasında keçən dialoglar və onların tərcüməsi, müxtəlif xalqlara aid aforizmlər* və s. olaraq qruplaşdırmaq olar:

I. Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində yer alan onomastik vahidlər:

Əsərin baş qəhrəmanları // Əsərdə yer alan antroponimik obrazlar haqqında qısa məlumat:

1) **Siyavuş** – (anası türk, atası iranlı) əsərin baş qəhrəmanı, Siyavuşu Gerd adlı bölgənin hökmdarı, Gersivezin fitnəsiylə qayınatası Efrasiyab tərəfindən cəllad Gerv tərəfindən öldürülmüşdür, Keyhüsrev adlı oğlu var;

2) **Keykavus** – (iranlı) əfsanəvi İran hökmdarı, Siyavuşun atası, İrani idarə edən Keyanilər sülaləsinin atası Keyqubaddan

sonra II hökmdarı, taxtı nəvəsi, Siyavuşun oğlu Keyhüsrev tərəfindən əlindən alınır;

3) **Südabə** – (iranlı) Siyavuşun ögey anası, Keykavusun arvadı, Siyavuşla münasibət qurmağı ona təklif edib, qarşılığında oğulluğundan rədd cavabı aldığına görə, ona şər ataraq atası Keykavusla aralarının pozulmasına səbəb olmuşdur. Keykavus oğlunun yoxsa arvadı Südabənin doğru danışdığını müəyyən etmək üçün həqiqəti göstərən oddan hər ikisinin keçməsinə tələb edir. Öncə keçən Siyavuş doğru danışdığına görə yanmır, bundan qorxan Südabə yalan danışdığını etiraf edir;

4) **frəngis** – (türk) Siyavuşun arvadı, Efrasiyabın qızı, Keyhüsrevin anası;

5) **Efrasiyab** / digər adı **Alp Er Tungadır** – (türk) Siyavuşun qayınatası, Frəngisin atası, Gersivezin qardaşı, Turan elinin hökmdarı / Turan hakarı olaraq əsərdə bəhsi keçir, öncələri Siyavuşa yaxşı münasibət bəsləsə də, onları qışqanan qardaşı Gersivezin fitnəsiylə zamanla Siyavuşa olan sevgisi nifrətə dönüşmüş və sonuncunun öldürülməsi əmrini vermişdir;

6) **Gersivez** – (türk) Siyavuşun qayınatasının qardaşı, Siyavuşa xalqın və hökmdar olan qardaşının isti münasibət bəsləməsinə qışqanaraq onun gözdən düşüb öldürülməsinə səbəb olan şəxsdir;

7) **Rüstəm** – (fars) Siyavuşun atasının yaxın dostu, pəhləvan. Siyavuşun atası Keykavus və İran xalqı tərəfindən cəsurluğu, gülüş və pəhləvanlığı ilə ad qazanmış şəxs. Əsərdə və ümumilikdə İran şifahi xalq ədəbiyyatı və mifologiyasında güclü, mərd, qatıldığı bütün mübarizələrdən zəfərlə çıxan qəhrəman olaraq təsvir edilir. Siyavuşun atası Keykavusun taxtda qalmasına yardım edən şəxslərdən biri, müstəsna fəaliyyətinə görə Keykavus tərəfindən oğlu Siyavuşun tərbiyəsi ona tapşırılmışdır;

8) **Təhminə** – (türk) Turan hökmdarının qızı. Siyavuşun müəllimi, atası Keykavus pəhləvanı Rüstəmin arvadı. Rüstəmlə izdivacından doğulan oğlu –Söhrab atası Rüstəm tərəfindən öldürülür. Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərdə Siyavuşla onun tez-tez

müqayisələrini aparmışdır. Həm Siyavuş, həm də Söhrabın anaları türk, ataları fars millətindən olsa da, Siyavuş sülhpərvər, Söhrab isə hərbpərvər, döyüşə, savaşağa meyilli olmaqları ilə bir-birilərindən fərqləndirilmişlər;

9) **Söhrab** – (anası türk, atası fars) Siyavuşun müəllimi olan Rüstəm pəhləvan ilə Turan hökmdarının qızı Təhminə ilə izdivacından dünyaya gəlmişdir. Turan elində böyüyən Söhrab onu tanımayan atası Rüstəm tərəfindən öldürülmüşdür. Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən taxtdan Siyavuşun atası Keykavusu endirib, pəhləvan Rüstəmi çıxartması üçün göndərilmişdir. Siyavuşun prototipi olaraq əsərdə onunla müqayisə edilsə də, Siyavuşun sülhpərvər, Söhrabın isə döyüşə meyilli olması bu iki tipə bir-birindən fərqləndirir. Belə ki, analarının türk, atalarının fars olması və hər ikisinin sui-qəsd nəticəsində dünyalarını dəyişməsi onlar arasında ortaqlıq təşkil edən məqamlardandır;

10) **Piran** – (türk) Siyavuşla Frengisin evlənməsinin təşkil edən şəxs, Əfrasiyabın vəziri və ordularının komandanı, ədalətli, müdrik insan olaraq təsvir edilmişdir;

11) **Keyhüsəv** – (anası türk, atası yarı türk, yarı fars) Siyavuşun Frengisdən olan oğlu. Atasının ölümünə səbəb olmuş babası Turan hökmdarı Əfrasiyabdan onun intiqamını alır. Atası Siyavuşun öldürülməsi ilə Əfrasiyabın vəziri Piran tərəfindən yetişdirildi, böyüdükdən sonra atasının qisasını almaq məqsədi ilə Əfrasiyabın üzərinə qoşunla hücum edərək onu məğlub edib Urmiya gölündə öldürdü, daha sonra İran taxtına keçib özünü hökmdar elan etdi;

12) **Gerv** – (fars) Siyavuşun qatili;

13) **Makedoniyalı İsgəndər** – (anası rum, atası iranlı) tarixdə yaşamış prototipindən fərqli olaraq anasının rum Filakusun qızı, atasının isə Darab və ya digər adıyla IX Keykubat adlanan İran hökmdarı olduğu qeyd olunub. Siyavuşdan fərqli olaraq Söhrab kimi müharibə, fəthlərə meyilli siyasət aparır, məqsədi İrani parçalamaqdır;

Əlbəttə Firdovsinin “Şahnamə”sindəki personajlar qeyd etdiklərimizlə bitmir. Lakin tədqiqatımız Firdovsinin “Şahnamə”si deyil, Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” olduğundan biz bu əsərdə bəhsi keçən personajları tədqiq edəcəyik. Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl qısaca olsa da Firdovsinin “Şahnamə”si haqqında bir neçə məlumatı vermək istərdim. Belə ki, *Firdovsi (tam adıyla Əbdülqasim Firdovsi Tusi)* (940-1020) İran ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi olmuşdur. Qədim pəhləvi və ərəb dillərini də bilsə də, əsərlərində ərəbcə sözləri yazmaqdan qaçınmamasıyla bilinir. Ən tanınmış əsəri Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərini yazmasına səbəb olan otuz ilə tamamladığı “*Şahnamə*” əsəri 60000 beytdən ibarət olub qədim dövrlərdən *VII əsrə qədərki İran, Sasani dövlətinin, hökmdarlarının tarixindən, İran-Turan müharibələrindən* bəhs edən əsərdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində adları çəkilən digər şəxslər:

“*Əsrimizin Siyavuşu*”nda tarixi və bədii ədəbiyyatda yer alan personajlar əsərdə işlənmə məqamına görə sıralanmışdır:

1) *Yohann Volfanq fon Göte* – alman şair və dramaturqu (1749-1832). “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində Məmməd Əmin Rəsulzadə onun “*Faust. Faciə*” (orijinal adı: “*Faust. Eine Tragödie*”) əsərindən misallar çəkir;

2) *Otto Bauer* – avstriyalı siyasətçi, publisist (1881-1938). Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində onun ləqəbi olan *Springer* şəklində publisistdən bəhs etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində *Springer*dən: “*Bir şəxsin milli mənsubiyyəti özünü müəyyən bir mədəni zümərəyə aid etməsi ilə müəyyən olunur*” stat götürərək onunla həmfikir olduğunu bildirir;

3) *Fransua Lenorman (fransızca adı: François Lenormant)* – fransız şərqşünası, qədim assuriya tarixi araşdırmaçısı, arxeoloqu və tarixçisi (1837-1883). Məmməd Əmin Rəsulzadə “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində qədim assuriyalı tədqiq edən

tarixçinin “*Les origines de l’histoire d’après la Bible et les traditions des peuples orientaux*” (1880) əsərində tarixçi, şərq-şünasın midiyalıların türk mənşəli olduqlarını bildirdiyini qeyd edir. Hətta Məmməd Əmin Rəsulzadə F.Lenormanın Midiya ərazisinə “*Turan Midiyası*” dediyi və dostu ilə əsərində bu torpaqların qədim sakinlərinin türklər olduğuna dair onunla iddiaya girdiyini bildirir;

4) *I Xosrov Ənuşirəvani* / digər adıyla *Nuşirəvan* – Sasani hökmdarı (501-579). Məmməd Əmin Rəsulzadə “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində onu “*Dərbəndnamə*” əsərinə istinadla Dərbənd şəhərinin əsasını qoyduğunu qeyd edir.

5) *Tomris* – skiflərin lideri, peçeneq, türk əsilli qadın sərkərdə (b.e.ə. VI əsr). Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan iranlı Keyhüsrevin öldürülməsinə səbəb olduğunu qeyd edir;

6) *Nizami Gəncəvi* (1141-1209), *Xəqani Şirvani* (1121-1199), *Fələki Şirvani* (1108-1146) – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən əsərlərini fars dilində yazan Azərbaycan şairləri olaraq qeyd olunmuşlar;

7) *Məhəmməd Füzuli* (1494-1556), *İmadəddin Nəsimi* (1369-1417), *Şah İsmayıl Xətai* (1487-1524) – Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən əsərlərini türk dilində yazan Azərbaycan şairlər kimi qruplaşdırılmışdır;

8) *Mirzə Fətəli Axundzadə* – Azərbaycan dramaturqu, şair, filosof, ictimai xadim, Azərbaycan dramaturgiyasının və ədəbiyyatda ədəbi tənqidin banisi (1812-1878). Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan *türk Molyeri* olaraq bəhs etmişdir;

9) *Abdurrahman Talbzadə (Mirzə Əbdürrəhim Talbov)* – Azərbaycanlı nasir, publisist, maarifçi (1834-1911). Məmməd Əmin Rəsulzadə onun bəzi əsərlərini Azərbaycanca, elmi əsərlərini farsca qələmə aldığı qeyd etmişdir;

10) *Molyer / Jan Batist Molyer* (fransızca tam adı: *Jean Baptiste Poquelin dit Molière*) – fransız komediya yazıçısı, Fransa, həmçinin Qərbi Avropada klassik komediya janrının banisi (1622-1673). Məmməd Əmin Rəsulzadə *Mirzə Fətəli*

Axundzadənin qələmini Molyerininki ilə müqayisə edərək, Molyerin Qərbi Avropa, Fransa üçün daşdığı anlam ilə Mirzə Fətəlinin Azərbaycan və Qafqaz xalqları üçün eyni dəyerdə olduğunu qeyd edir;

11) *Həsən bəy Məlikzadə* (tam adı: *Həsən bəy Səlim bəy oğlu Məlikov*) – Azərbaycan publisisti, pedaqoqu, maarifçisi, “*Əkinçi*” qəzetinin redaktoru, Azərbaycan milli mətbuatının banisi (1837/1842-1907). Məmməd Əmin Rəsulzadə onu Mirzə Əbdürrəhim Talıbovla müqayisə edərək, birincinin əsərlərinin xalis türkcə, ikincinin isə elmi əsərlərini farsca yazdığını qeyd edərək, türkcə, Azərbaycanca yazmağın önəmini vurğulamışdır;

12) *Bakülü Abbaskulu Ağa* (tam adı: *Abbasqulu ağa Mirzə Məhəmməd oğlu Bakıxanov* (ləqəbi *Qüdsi*)) – Azərbaycan şairi, yazıçısı, alim, tərcüməçisi (1794-1847). Azərbaycanın ilk tarixçisi hesab olunur, ən məşhur əsəri “*Gülüستانی İrəm*”dir. Məmməd Əmin Rəsulzadə onu yüksək məziyyətli alim və şair olaraq qiymətləndirmiş, fəqət əsərlərinin bir qismini Azərbaycan, bir qismini də farsca yazdığını da vurğulamışdır;

13) *Sultan Selim* (Osmanlı qaynaqlarında *I Selim / Yavuz Sultan Selim*) – *IX Osmanlı sultanı*, *Məkkə* (Məkkəyi Mükərrəmə) və *Mədinə* (Mədinəyi Münəvvərə) *torpaqlarını da Osmanlı İmperiyasına daxil etməsiylə “Hadimul Hərameyni” Şerifeyn*” (2 müqəddəs caminin xidmətçisi) *ləqəbi ilə 88-ci İslam Xəlifəsi olmuşdur* (10 oktyabr 1470 – 22 sentyabr 1520). Məmməd Əmin Rəsulzadə Sultan Səlimin şeirlərini farsca yazmasına (ləqəbi *Səlimi* olmuşdur) mənfi münasibət bildirir və fars dilinin əsərlərdə şeirliyin dili olsa da onun az qala dövlət dili səviyyəsinə qədər yüksəldilməsinə etiraz edir. Türkün lisanının türkcə olması tərəfdarıdır;

14) *Namık Kemal* – TənziMAT dönəmi yazarı, şairidir (1840-1888). Məmməd Əmin Rəsulzadə onun bir sıra əsərlərinə nümünələr çəkmişdir;

15) *Məhəmməd Hadi* (tam adı: *Ağa Məhəmməd Əbdülsəlim oğlu Əbdülsəlimzadə*) (1879-1920). Azərbaycan şairi,

romantizm axımının nümayəndəsi, Tofik Fikrət irsinin tədqiqatçısı, tatar süvari alayının imamı olmuşdur;

16) Abdülhak Hamit Tarhan – Türk ədəbiyyatında şairi azam (böyük şair) olaraq adlandırılan, dramaturq, diplomat (1852-1937). Türk ədəbiyyatında önəmli yer tutan həyat yoldaşının ölümü səbəbi ilə yazdığı “Makber” (qəbir) şeirinin müəllifi, millətvekili olmuşdur;

17) *Hüseyn Cavid* – Azərbaycan şairi, yazıçı və dramaturqu (1882-1941). Milli romantik şeir və mənzum faciənin banisi olaraq qəbul edilir;

18) *Əhməd Cavad* (tam adı: *Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadə*) – Azərbaycan şair, tərcüməçisi, Sovetlər dövrü Azərbaycanda bir sıra vəzifələrin sahibi (1892-1937). Əsasən *Azərbaycan himninin sözlərinin bəstəkarı* olaraq tanınır;

Məmməd Əmin Rəsulzadə Namiq Kamalla – Məhəmməd Hadiyi, Abdülhak Hamit Tarhanla – Hüseyn Cavid, özüylə Əhməd Cavadı müqayisə edərək bu cütləri bir-birinin davamçısı adlandırmışdır.

19) *Ziya Gökalp* (tam adı: *Mehmet Ziya*) – türk yazıçısı, sosioloq, şair, siyasətçi, millət vekili (1876-1924). “*Türk milliyətçiliyinin atası*” olaraq qəbul edilir. Məmməd Əmin Rəsulzadə onun Turan ideasına dəstək verərək türk xalqlarının birləşməsinin tərəfdarı olmuşdur;

M.Ə.Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində eyni zamanda *dini, mifoloji, bədii ədəbiyyatda yer alan personajların* da adları çəkilərək, onlardan əsrdə metaforik biçimdə bəhs olunur:

20) *Fur* – Hindistan hökmdarı. B.e.ə. I əsrdə yaşamış alim və nağıl yazıçısı olaraq tanınır. Ən məşhur əsəri “*Kəlilə və Dimnə*”dir (*Kəlilə* → *doğruluğun və həqiqətin tərəfdarı* və onun antoqonisti olaraq çıxış edən *Dimnə* → *yalanı, pisliyi sevər* iki zidd qütbü təsvir edir). “*Kəlilə və Dimnə*” əsərində yer alan Hindistan hökmdarı Fur Makedoniyalı İsgəndərin ordusunun qarşısında dayanan mərd hökmdarı təsvir edir. İsgəndərin önünə fil ordusu ilə çıxsada İsgəndər Furu məğlub edir;

21) **Makedoniyalı İsgəndər** (tam adı: **Aleksandros III ho Makedon**) – Qədim yunan-makedon krallığının b.e.ə. 336-b.e.ə. 323-cü illərdəki hökmdarı olmuşdur (b.e.ə. 356-b.e.ə. 323). Məmməd Əmin Rəsulzadə burada Makedoniyalı İsgəndəri tarixi şəxsiyyət prizmasından deyil, xalq hekayələrindəki əfsanəvi qəhrəman olaraq təhlil edir. Həmçinin Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərin fərqli yerlərdə ondan **İskender-i Rumi, Böyük İskender** və **Arasoğlu** olaraq bəhs edir;

22) **Henri Ford** – ABŞ sənayəçisi, iş adamı, ayrı-ayrı yerlərdə istehsal olunan hissələri bir fabrikin daxilində toplayaraq istehsalatdan ayırmayaraq sıralı konveyr üsulunu ixtira edən şəxs (1863-1947). **Ford Motor Company** şirkətinin qurucusu olmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində Hindistanlı hökmdar Furun filləri ilə H.Fordun “dəmir süvariləri” adlandırdığı maşınları texnikaları müqayisə edir;

23) **Xristofor Kolumb** (tam adı: **Cristoffa Corombo**) – Amerika qitəsini ilk kəşf edən Genuyalı səyyah (1451-1506). Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində bu səyyahın adını tarixi müqayisə predmeti qismində işlədir;

24) **Denikin** (tam adı **Антон Иванович Деникин**) rus hərbiçisi, 1917-ci il Oktyabr İnqilabından sonra Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmış hərbi qüvvələrin başçılarından biri (1872-1947);

25) **Lenin** (tam adı: **Владимир Ильич Ленин**) – rus inqilabçısı, SSRİ-nin qurucusu (1870-1924). Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində Denikin və Leninin adlarını çəkərək Azərbaycanın parçalanmasında hər iki tərəfin marağı olduğunu qeyd etmişdir;

26) **Hafiz Şirazi** (tam adı: **Xoca Şəms əd-Din Məhəmməd Hafiz Şirazi** / farsca: **خواجہ شمس الدین محمد حافظ شیرازی**) – XIV əsr İran şairi və sufisi (1325-1389/1390). Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan digər İran şairi Firdovsi kimi fatalizm və romantik janrda qəzəllər yazan şair olaraq bəhs edir;

27) *Məşədi İbad* (tam adı: *Məşədi İbad Kərbəlayi Xocaverdixan oğlu*) – Üzeyir Hacıbəyovun “*O olmasın bu olsun*” komediyasının baş qəhrəmanlarından biri (50-55 yaşlarında). Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində ondan müqayisə predmeti və ya metafor olaraq deyil, məşhur komediyaya adını verən: o olmasın bu olsun, – cümləsi ilə istinad edir;

28) *Mustafa Kemal Paşa* (tam adıyla *Mustafa Kemal Atatürk*) – türk marşal, dövlət xadimi, türk Qurtuluş Savaşının başkomandanı, *Türkiyə Cumhuriyyətinin qurucusu və ilk Cümhurbaşkanı* (1881-1938). Məmməd Əmin Rəsulzadə Qızıl Ordunun Azərbaycandan keçib Atatürkə və ordusuna yardım məqsədiylə gəldiyi xəbərinə inanmadığını bildirmişdir;

29) *İttihadçı Karayef* (tam adı: *Əliheydər Qarayev*) – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Azərbaycan SSRİ dönəmlərində millət vəkili, dövlət xadimi, yüksək vəzifə tutmuş şəxs (1896-1938). Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan mənfi personaj olaraq bəhs etməklə Azərbaycan istiqlalına zərbə vurduğunu qeyd edir;

30) *Rus amirali Raskolnikof* (tam adı *Федор Федорович Раскольников*) – sovet hərbi və dövlət xadimi, admiral, diplomat (1892-1939). Məmməd Əmin Rəsulzadə Raskolnikaofdan Azərbaycan istiqlalına son vermiş ordunun komandiri, admiralı olaraq bəhs edir;

31) *Yezid* (tam adı: *Yezid bin Muaviyyə* / ərəbcə: *يزيد بن معاوية*) – Əməvilərin II xəlifəsi (645/646-683). Həzrəti Hüseyinin (r.a.) şəhid edilməsi və Kərbəla hadisələrinin səbəbkarı olaraq əsərdə adı qeyd olunur;

32) *Əzrail* (ə.s.) (ərəbcə: *عزرائيل*) – İslam dinimizdə 4 böyük (*Hz. Cəbrail* (ə.s.), *Hz. Mikayıl* (ə.s.), *Hz. İsrəfil* (ə.s.)) mələklərdən biridir. *Qurani-Kərimin Ali-İmran surəsi 185-ci ayəsində* hər kəsin ölümü dadacağından və Əzraili (ə.s.) görəəcəyindən bəhs olunur;

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ رُزِحَ عَنِ النَّارِ
وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ قَارَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ

Hər bir kəs (canlı) ölümü dadacaqdır. Şübhəsiz ki, müka-fatlarınız qiyamət günü tamamilə veriləcəkdir. Oddan (Cəhə-nəmdən) uzaqlaşdırılıb, Cənnətə daxil edilən kimsə muradına çatacaqdır. Dünya həyatı isə aldadıcı həzzdən (əyləncədən) baş-qa bir şey deyildir. (Ali-İmran surəsi 185-ci ayə)

Qurani Kərimdə Əzrail (ə.s.) sözü olmasa da “*mələkül məvt*” – مَلَكُ الْمَوْتِ (ölüm mələyi) olaraq Səcdə surəsi 11-ci ayədə keçir:

قُلْ يَتَوَفَّيْكُمْ مَلَكَ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ

(Ya Rəsulum!) De: "Sizə müvəkkil olan **ölüm mələyi** (Əzrail) canınızı alacaqdır. Sonra da (qiyamət günü) Rəbbinizin hüzuruna qaytarılacaqsınız!" (Səcdə surəsi 11-ci ayə)

33) **Həzrəti İbrahim (ə.s.)** (ərəbcə: *إبراهيم*) İslam dinində peyğəmbər, dinimizdə **Xəlilullah** (yəni **Allahın dostu** adlandırılan) Qurani Kərimdə adına surə olan peyğəmlərdəndir. Məmməd Əmin Rəsulzadə Ondən nəmrudun alova atsa da, yanmaması hadisəsində bəhs edir;

34) **Həzrəti Musa (ə.s.)** (ərəbcə: *موسى*) – İslam dinimizdə böyük ulul əzm peyğəmbərlərdəndir. Namazın gündə 5 dəfəyə endirilməsinə səbəb olan Mərac hadisəsində bəhsi keçən peyğəm-bərdir. Qurani Kərimdə ən çox adı çəkilən (136 dəfə) pey-ğəmbərdir:

وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ

(Yadınıza salın!) Biz **Musaya kitab** (Tövrat) və (haqq ilə batili bir-birindən fərqləndirən) **Furqan** verdik ki, bəlkə, siz doğru yola yönələsiniz. **Bəqərə surəsi 53-cü ayə**

Məmməd Əmin Rəsulzadə Ondan firona qalib gəlməsi hadisəsindən bəhs edir. M.Ə.Rəsulzadə Hz. Musanın firona qalib gəlməsi kimi Azərbaycanın da yenidən sovet işğalından qurtulub müstəqilliyinə qovuşacağını qeyd edir. Allahın (C.C.) Hz. Musa ilə danışdığına görə ona *Kəlimullah* deyilir;

35) *Dahhak / Zahhak / Zohak* (farsca: *ضحاک*) – İran mifologiyasında şeytani fiqur. Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan zalımın zülmünün əbədi olmayacağı misalını verərkən, şeytanın da Allah (C.C.) tərəfindən məğlub ediləcəyindən bəhs edir. Allahın (C.C.) yolunda, haqq tərəfində olanların qalib gələcəyini bildirir;

36) *Neron* (tam adı: *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*) – son Roma imperatorudur (37-68). Məmməd Əmin Rəsulzadə onun adını Xristiyanlara etdiyi zümlərə görə çəkir;

37) *Nemrud* (ərəbcə: *النمرود*) – İslami qaynaqlarda Hz. İbrahimi (ə.s.) atəşə atan, ölümünə isə milçəyin səbəb olduğu zalım hökmdardır. Məmməd Əmin Rəsulzadə onun Hz. İbrahimə məğlub olduğunu və atəşin onu yandırmadığından bəhs edir;

38) *Firon* – Hz. Musaya əziyyət verən kəsdir. Bəzi tarixi qaynaqlara görə Qurani Kərimdə adı çəkilən firon III tutmosdur¹. Məmməd Əmin Rəsulzadə onun Hz. Musaya məğlub olduğunu bildirir;

39) *Galil (Qalileo Qaliley)* – İtalyalı astronom, fizika mühəndisi, filosof, riyaziyyatçısıdır (1564-1642). Qaliley inkvizisiya önünə çıxsa da bildiyi doğruları deməkdən çəkinməmişdir;

¹<https://web.archive.org/web/20200602202028/https://www.bilimveyaratilisagaci.com/2020/05/239-misir-kayitlarinda-h-z-musa/>

40) *Cemşid* (farsca: جمشید) – İran əsətlərində mifoloji fiqurdur. Pişdadilər sülaləsinin IV və son hökmdarıdır;

41) *Feridun* (farsca: فریدون) – İran əfsənələrində zəfər, ədalət, cömərtliyin simvolu olaraq təsvir edilir. Məmməd Əmin Rəsulzadə onu xalqın ümid yeri olaraq təsvir edilir, zalım Dahhakdan qurtuluşun simvolu olaraq xarakterizə edilir;

42) *Dəmirçi Kave* (farsca: کاوه آهنگر) – İran əsətlərində zalım Dahhaka üsyan edən qəhrəman olaraq təsvir edilir;

43) *Cengiz / Çingiz xan / Timuçin* – monqol sərkərdəsi və hökmdarı (1162-1227). Monqolları bir bayraq altında toplanmış, Böyük Monqol İmperiyasını qurmuşdur. Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan dünyanı ələ keçirən, Turanı işğal edən biri olaraq bəhs edir;

44) *Hz. Mehdi* (ərəbcə: المهدي) – Axir zamanda gələcək və İslam dinini dünyaya hakim dinə çevirəcək şəxsdir. Hz. İsa ikinci qat səmədan enərək Hz. Mehdiyə Dəccalla mübarizəsinə yardım edəcəkdir;

45) *Dəccal* (ərəbcə: المسيح الدجال) – Axir zamanda çıxaraq özünü Tanrı elan edib çox insanı yoldan çıxaracaq kəsdir. Məhəmməd peyğəmbər (s.a.s.) ümmətini onun şərrindən qorunmaq məqsədi ilə Kəfh surəsinin son ayələrini oxumasını məsləhət görmüşdür;

46) *Sokrat* (yunanca: Sokrates) – antik yunan filosofudur (b.e.ə. 469-b.e.ə.399). Yunan fəlsəfəsinin qurucularından hesab edilir. Məmməd Əmin Rəsulzadə Sokratın məhkəmə qərarı ilə zəhər içərək edam edilməsindən bəhs etmişdir;

47) *Həzrəti Hüseyin (r.a.) / Əl-Hüseyin bin Ali (r.a.)* (ərəbcə: الحسين بن علي) – Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) nəvəsi,

Hz. Əli (r.a.) və Hz. Fatımanın (r.a.) oğlu və Hz. Həsənin (r.a.) qardaşdır (626-680). Məmməd Əmin Rəsulzadə Hz. Hüseyinin cəsarətindən, mərdliyindən bəhs etmişdir;

48) ***Hasan Sabbah*** (farsca: *حسن صباح*) – Nizari İsmaili Dövləti və Həşhəşilər təriqətinin qurucusudur (~ 1050-1124). Ələmut qalasında məskən qurub ilk olaraq Böyük Səlcuqlu hökmdarı Nizammülkün, ardınca isə bir sıra Səlcuqlu və Abbasi dövlət adamlarını qətlə yetirən suiqəsdçilərin başçısı olmuşdur;

49) ***Fethi Bey / Tayyareci Fethi Bey*** – Türkiyə cumhuriyyətinin ilk pilotlarından biri olmuşdur (1891-1914). Türk pilotçuluq tarixinin “*ilk hava pilotu şəhidi*” adını almışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan Anadolu müharibəsinin şanlı qəhrəmanı kimi bəhs edir;

50) ***Yecüc və Məcüc*** (ərəbcə: *ياجوج و ماجوج*) – Həzrəti Zülqarneyn əleyhissəlam 2 dağ arasında sədd inşa edərək bu xalqı onun arxasına zəbt etmişdir. Lakin qiyamətə yaxın Allahın (C.C.) əmri ilə səddin parçalanaraq arxasında qalmış bu qəbilələrin üzə çıxaracaqlarından bəhs olunur. *Qurani Kərimin Kəhf (93-99-cu ayələri)* və *Ənbiya surələrində (96-97-ci ayələri)* onlar haqqında, səddin qurulması ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Məmməd Əmin Rəsulzadə onların yer üzündə fəsad törətmələrini Azərbaycan istiqlalını boğan istibdadçılarla bənzədir;

51) ***Hürmüz / Ahura Mazda*** – zərdüştlükdə yaxşılıqı təmsil edən personaj əks qütbə yer alan əhrimanla davamlı mübarizə aparır. Məmməd Əmin Rəsulzadə Firdovsinin “*Şahnamə*”sindəki personajların arasındakı gah xeyrin, gah şərrin qələbə çalmasını hürmüz və əhrimanın savaşına bənzəyir;

52) ***Əhriman*** – zərdüştlükdə mənfiyyətin, pisliliyin təmsilçisi olan personajı bildirir. Davamlı hürmüzlə mübarizə aparır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə onların davamlı mübarizəsini Azərbaycanın istiqlalı uğrunda gah xeyrin, gah şər qüvvələrin qazandığı savaşa bənzədir. Lakin Məmməd Əmin Rəsulzadə sonluqda xeyrin qələbəsinə inandığını bildirir;

53) *Mefistofel* – Yohann Volfanq Götenin (almanca: Johann Wolfgang von Goethe) – “*Faust*” əsərinin baş qəhrəmanlarından biri olan şeytandır. Əsərdə yaşlı alim Faust ilə mefistofel adlı şeytanın “...*dur ey zaman, necə də gözəlsən...*” sözünü dedirtmək uğrunda girdiyi bəhs nəticəsində mefistofelin hər cür dünya ləzzəti ilə insanoglundu yoldan çıxartmaq istəsə də amalına çata bilməməsindən bəhs edir. Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərində *Siyavuşu* və onun timsalında prototipi olan özünü *xeyrixah Faust, Gərsivəzi* onun timsalında *mefistofeli* hər şeyi məhv edən *qısqanc, şərli şeytana* bənzədir. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin dağılmasında mefistofellərin rolunu metoforik dillə açıqlayır, lakin sonda Faustun əsərdə də olduğu kimi qələbə çalacağını qeyd edir;

54) *Herakl* – qədim yunan mifologiyasında qəhrəman sanılan personajlardan biridir. Məmməd Əmin Rəsulzadə ondan pəhləvan Rüstəmi ona bənzədərək metafor olaraq bəhs edir.

Yuxarıda qeyd edilən antroponimlərdən əlavə Məmməd Əmin Rəsulzadə “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində bir sıra başqa xüsusi isimlərin də adlarını çəkmişdir. Belə ki, “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərində metafor qismində işlənən bir sıra isimləri qeyd edək:

Əsərlərin adları:

“*Derbendname*”, “*Seyahetnamei-İbrahim Bey*”, “*Aşıq Qərib*”, “*Koroğlu*”, “*Aslı və Kərəm*” dastanları, “*Gülüstanı İrəm*” əsəri, “*Altın Destan*”, “*Börteçine*”, “*Türklərin törəyiş dastanı*”;

Yer adları:

Hazar Denizi / Kuzgun deniz, Anadolu, İran, Turan, Rum, Cənub-şərq Qafqaz, Moskva, Araz çayı, Vyana, Hicaz, Rumeli, Türkiistan, İraq, Rusiya, Bakı, Türkiyə, Alban, Şirvan, Aran, Bərdə, Qarabağ yaylaları, Gəncə, Lənkəran, Quba, Şamaxı, Şəki, Zaqatala, Qarabağ, Naxçıvan, Abşeron yarımadası, Hindistan, Amerika qitəsi, Azərbaycan, Qafqaz ərazisi, Mazandaran, Avropa, Gədəbəy, Zəngəzur, Mil-Muğan ovalıqları, Gürcüstan, İstanbul, İngiltərə, Fransa, Belçika, Qaf dağı, Ermənistan, Lehistan, Tərtər, Bayıl burnu, Kızıl Elma;

Müharibə və hərblə bağlı xüsusi isimlər:

İran-Turan, Osmanlı-İran, “Yardım alay”, “İttihadi İslam” ordusu, “Marat” yanğıni;

Urbanizasiya ilə bağlı xüsusi isimlər:

Bakı-Culfa dəmiryolu, Bakı-Batım petrol xətti, Bakı Universiteti;

Müxtəlif ideologiyalardan nümunələr:

Fatalizm düşüncəsi, “kasıblıq ölümdən betər (rus atalar sözü: ну́жета ну́же смерту)”, Firdovsinin “Şahnamə” əsərində işlənən xeyli sayda fars dilində şeirlər, Namık Kemalın “Hürriyyət Kasidesi” şeirindən aşağıdakı 2 misra da “Əsrimizin Siyavuşu” əsərində yer alır:

*Hun erbab hamiyet gark eder zalimləri,
Meş`eli efskar ahrarane sönmez hun ile.*

Ərəb dilində yer alan kəlamlar:

Mən arəfə nəfsəhu qad arəfə Rabbəhu – من عرف نفسه فقد عرف ربه
(Nəfsini / özünü tanıyan Rəbbini tanıyır). Bu kəlam ərəbdilli qaynaqlarda yer almaqla insanın özünə dönüb üzərində olan nemətləri anlayarsa onu Yaradanı Allahı (C.C.) tanıyır; la cebra ve la tefvize bel emrun beynel emrin; inne yecüce ve mecüce yufsidune fil ard – Yecüc və Məcüc yerdə fəsad çıxarırdılar.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Əsrimizin Siyavuşu*” əsərinin təhlili nəticəsində yuxarıda da qeyd olunmuş antroponimlər və xüsusi isimlərin metaforalar şəklində işləndiyini söyləyə bilərik. Belə ki, *əsrin əsas idea xəttini*:

- 1) *müstəqil Azərbaycanın qurulması*;
- 2) *bu yolda olan maneələrin yoldan götürülməsi*;
- 3) *Turançılıq / Türkçülük düşüncələri* yer alır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə 70 səhifəlik bu əsərində 3 ana fikir öncədə saydığımız fərqli isimlərdən metaforaların biçimdə yer alır. Son olaraq qeyd etmək olar ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə əsərlərinin ana xətti müstəqil Azərbaycan məfkurəsi olmuşdur. Hətta Azərbaycançılıq məfkurəsi ona o qədər dərinə işlənmişdir ki, son nəfəsində yanında olanlara dünyadan köçərkən son sözlərinin *Kəlimeyi şəhadət “Əşhadu ən la ilahə illallah və əşhadu ənnə Muhəmmədən abduhu və rəsuluhu”* olması əvəzinə “*Azərbaycan*”, “*Azərbaycan*”, “*Azərbaycan*” olduğu vurğulayırlar. Halbuki hər müsəlman üçün ən böyük nemət son nəfəsdə *Kəlimeyi şəhadət* gətirmək olmalıdır.

Yaqub BABAYEV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
filologiya elmləri doktoru, professor.

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TÜRK ƏDƏBİ DİLİNƏ DAİR BAXIŞLARI

Məmməd Əmin Rəsulzadə görkəmli milli ideoloq, ictimai-siyasi xadim, dövlət adamı, intellektual şəxsiyyət olmaqla yanaşı həm də fəhmlı, cəfəkeş, geniş erudisiyaya malik filoloq alim idi. Bu mütəfəkkir şəxsiyyətin dilin, xüsusilə də söz sənətinin müxtəlif problemlərinə dair xeyli əsəri vardır. Onun Azərbaycan şairi Nizami ilə əlaqədar yazdığı mötəbər monoqrafiyasından tutmuş ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə, fərqli bədii əsərlərin təhlilinə, bir sıra mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə, teatr tamaşalarına, bəzi dram və opera əsərlərinin səhnə

taleyinə həsr olunmuş məqalələrinə qədər çeşidli mövzuda qələmə aldığı filoloji yönümlü əsərləri bu böyük milli rəhbər və ideoloqu həm də bir ədəbiyyatşünas alim kimi tanıdır. Bu monoqrafiya və məqalələrdəki araşdırmalar, təhlillər, fikirlər, mülahizələr, mühakimələr, yozumlar Rəsulzadənin sağlam, elmi məntiqə, dürüst baxışa, ayıq fəhmə malik bir filoloq səriştəsinə malik olduğunu sübut edir.

Məhəmməd Əmin bəyin həm Azərbaycan, həm türk, həm də bəzi başqa xalqların ədəbiyyatı, ədəbi simaları, bədii təfəkkür məhsulları və s.-lə əlaqəli çoxsaylı məqalələri, qənaətləri, izahatları, şərhləri vardır. Onun filoloji yönümlü fəaliyyəti, baxışları, araşdırmaları müstəvisində türk ədəbi dilinə, osmanlı türkcəsinə və ədəbiyyatına münasibəti də xüsusi yer tutur. Biz mövcud məqaləmizdə məhz bu məsələni imkan daxilində araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Əlbəttə, bu, xeyli geniş məsələdir və bir məqalədə Rəsulzadənin bütün ömrü boyu türk dili və ədəbiyyatı ilə əlaqəli fəaliyyətini, baxışlarını, əsərlərini tam şəkildə izləmək, araşdırma predmetinə çevirmək mümkün deyil. Ona görə də biz mövcud məqaləmizdə, əsasən, müəllifin deyilən məsələ ilə əlaqədar 1920-ci ilə qədərki fəaliyyətini, yəni həyat və fəaliyyətinin Azərbaycan dövrünü mövzu obyektinə çevirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Təbii ki, milli ideallardan əlavə böyük bəşəri duyğularla, hisslərlə yaşayan bu mütəfəkkir insan bütün xalqların dilinə, mütərəqqi ruh və məzmunlu mədəniyyət, sənət və ədəbiyyat nümunələrinə, ədəbi simalarına, sənət adamlarına hörmətlə yanaşır, rəğbət bəsləyirdi. Ancaq onun osmanlı türkcəsinə, ədəbiyyatına, türk münəvvərlərinə münasibətini bir din və dil qardaşlığı, qan və gen bağlılığı da müşayiət edirdi. Ona görə də o, Türkiyəyə, onun söz sərəvətinə, söz və sənət adamlarına, türk dilinə daha həssas, isti, səmimi münasibət göstərir, başqa sözlə, Türkiyənin bütün problemlərinə Azərbaycanın problemləri qədər doğma yanaşırdı. Müəllifin 1920-ci ilin 17 fevralında “İstiqlal” qəzetində dərc olunan “Türkiyə məsələsi” məqaləsindəki bu sözləri Məhəmməd

Əmin bəyin Türkiyə sevgisini dolğun və sərrast şəkildə ifadə edir: *"Həlli gözlənməkdə olan dünya məsələləri arasında bizi ən çox əlaqədar edən ana məsələlərdən biri yox, bir neçəsi heç şübhəsiz ki, Türkiyə məsələsidir. Türkiyə məsələsi heç bir zaman biz azərbaycanlılar üçün ürəgimizin ən nazik pərdələri ilə hiss olunur bir məsələ halından xaric olmamışdır"*¹.

Məhəmməd Əmin bəyin 1920-ci ilə qədər qələmə aldığı məqalələri içərisində "Asan dil—"Yeni lisan" ("Şəlalə" jur., 1913, №19, 20), "Yeni lisançılar və türkcülər" ("Şəlalə" jur., 1913, №24, 25) və s. məqalələri türk ədəbi dili, başqa təbirlə desək, osmanlı türkcəsi ilə bağlıdır. Müəllif "Türkiyədə qadınlar" ("İqbal" qəz., 1913, 28, 30 iyun, 5, 25, 28 iyul), "Türklərin müzəffəriyyəti" ("İqbal" qəz., 1914, 20 may), "Tariq ibn Ziyad" ("Açıq söz" qəz., 1916, 20 noyabr), "Böyük bir itik" ("Açıq söz" qəz., 1917, 20 sentyabr) və s. məqalələrində isə bu və ya digər dərəcədə türk sənətkarlarından söhbət açır, türk ədəbiyyatının o zamankı bəzi problemlərinə toxunur.

M.Ə.Rəsulzadənin "Şəlalə" jurnalında işıq üzü görmüş "Asan dil—"Yeni lisan", "Yeni lisançılar və türkcülər" məqalələri eyni mətləblə bağlı olub biri digərinin davamıdır. Bu məqalələrdə XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə ədəbi-mədəni mühitdə yeni ədəbi dil yaratmaq uğrunda mübarizədən, onun gedişatından, çalarlarından, problemlə bağlı fikir ixtilaflarından, mübarizənin nəticələrindən, bu gedişatın Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinə, mətbuat və ədəbi dil hadisələrinə təsirindən söhbət açılır. Müəllif deyilən məsələ ilə əlaqədar yığcam, lakin dolğun mənzərə yaratmaqla yanaşı özünün mövqeyini, baxışlarını da ortalığa qoyur, maraqlı və dəyərli təkliflər irəli sürür.

"Asan dil—"Yeni lisan" məqaləsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə XX yüzilliyin əvvəllərində, daha dəqiqi, Əli bəy Hüseynzadənin Bakıya gəlişindən və "Füyuzat" jurnalını nəşrə başlayan sonra "qərb türkcəsi"nin, yəni osmanlı türkcəsinin

¹ Rəsulzadə M. Ə. Türkiyə məsələsi. // "İstiqlal" qəzeti. Bakı, 1920, 17 fevral

Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının dilinə təsirindən, onun mənfi nəticələrindən, ədəbi-mədəni mühitdə doğurduğu reaksiya və onun fəsadlarından danışılır. Məhəmməd Əmin bəy nə qədər qatı türkçü olsa da, haqlı olaraq Azərbaycan ictimai-mədəni və ədəbi gerçəkliyində osmanlı türkcəsini kor-koranə təqlid etməyin əleyhinə çıxır. Bu təqlidin xalq kütləsi ilə mətbuat və ədəbiyyat arasında bir uçurum yaratdığını, onun geniş kütlənin fikir, düşüncə intibahına təsirsiz qaldığını söyləyir. Bildirir ki, oxucu mühərrir və ədibdən asan, yəni onun başa düşə biləcəyi bir dildə yazmağı tələb edir. Lakin qələm sahibləri sadə xalq dilini “loru” dil, “avamın dili” adlandıraraq bu dildə yazmağı məqbul saymır, kütlənin şikayətini eşitmir. Qəliz hala salınmış Osmanlı ədəbi türkcəsini daha zəngin, təntənəli, dəbdəbəli bir “ədəbi lisan” hesab edib o dildə yazmağa üstünlük verirlər. Guya “*Ədəbi lisan*” “*avamın fəhm və idraki rütbəsinə tənəzzül edə bilməzmiş. Yazı dilində məxsus bir gözəllik güdmək lazımdır ki, bu da bir çox ərəbcə və farsca lüğətlər və tərkiblərlə hasil oluyormuş. Binaən əleyh onlardan heç bir surətlə ayrılmaq mümkün olmuyormuş. Bu gözəl üslubun nümunəsini də qərb türkcəsi, yəni osmanlı şivəsi təşkil ediyor*”¹. Müəllif qeyd edir ki, doğrudur, osmanlı türkcəsi türk şivələri içərisində daha çox inkişaf etmiş, ədəbi bir şəkil almış, gözəl, zəngin bir dildir. Bununla belə o, heç də nöqsanlardan xali deyil, kifayət qədər qüsurlara malikdir. Onu kor-koranə təqlid etmək nəinki fayda, hətta böyük ziyan gətirir. Bu nöqsan isə onun ciddi şəkildə ərəb-fars təsirinə məruz qalması, ədəbi dilin lüğət tərkibinin ərəb-fars kəlmə və ibarələri ilə hədsiz dərəcədə yüklənməsi ilə əlaqədardır.

Onu da xatırladaq ki, böyük mütəfəkkir “osmanlı türkcəsi” dedikdə heç də osmanlı dövləti çevrəsində işlənən ümumxalq dilini, sadə danışmaq dilini deyil, o zaman həmin dövlətin coğra-

¹ Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.219

fiyası daxilində işlədilən osmanlı ədəbi dilini, ədəbi türkcəni nəzərdə tuturdu. Kifayət qədər ərəb-fars dil istilasına və təsirinə məruz qalan da ümumxalq türkcəsi deyil, elə həmin ədəbi türkcə idi.

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, nə qədər ki, mən İstanbula getməmişdim və Türkiyədəki dil mühitinə yaxından bələd deyildim, mənim özümdə də bəzilərinin “İstanbul kübar şivəsi” adlandırdıqları “əski lisançılar”a, osmanlı şivəsinə böyük heyranlığım var idi. Mən özüm də bu şivədə yazmağa meyil və maraq göstərirdim. Əli bəy Hüseynzadənin, az sonra Əhməd Kamalın Türkiyədən Bakıya gəlişi və “Füyuzat” jurnalının nəşrə başlaması ilə məsələ bir qədər də tündləşdi. Doğrudur, “dövreyi-ədəbi” (ədəbi mühit) yetərincə canlandı, fəallaşdı. Bununla belə ədəbi dil axtarışlarında bir xaos, anarxiya dövrü başladı. Azərbaycandakı bir çox qələm sahibləri yalnız ideya, mətləb, məfkurə, məslək baxımından deyil, dil-üslub baxımından da Əli bəyi təqlidə başladılar. Bu görkəmli, nüfuzlu elm və fikir adamının dili, üslubu bir çox mühərrirlər, ədib və şairlər üçün “model” halına gəldi. Qələm əhlinin bir çoxu onu bu sahədə təqlidə başladılar. Sadə xalq dilində yazanlarla “İstanbul kübar şivəsi”ndə, qərb türkcəsində yazanlar arasında müxalifət başladı. Bu vəziyyət yeni ədəbi dil yaratmaq uğrunda milli mücadilədə bir xaos, hərc-mərclik yaratdı. “Gəlişi gözəl təqlidçilik” ədəbi dilin formalaşmasında qarmaqarışıqlığa gətirib çıxardı. Mənzərənin ümumi səciyyəsinə şərh edən Məhəmməd Əmin bəy təəssüf hissilə yazırdı: *“Nə isə gəlişi gözəl təqlidçilik başlamış və gediyordu. Fəqət bundan hasil olan nə idi? Bir yazı anarşisi (anarxiyası), hərc-mərc, ara qarışmış, məzhəb itmiş idi. Bütün-bütünə bir şulıqluq olmuş idi. Zira xam və başarsız bir təqlidlə biz, həqiqətən, nə osmanlı İstanbul mühərriri, olmuşduq, nə də azərbaycanlı Qafqasiya yazıçısı”*. Müəllif belə bir stixiyanın uğursuz nəticələrini təhlil edərək göstərir ki, Azərbaycanda özünü “dil müəllimi hesab edən” osmanlıpərəst mühərrirlərin səhvi ucbatından mətbuatın dil fəlsəfəsi, ədəbi dil siyasəti uğursuzluğa düşər oldu. Çünki qələm

əhli kütləni kütlənin dilində yox, qarmaqarışmış, çoxlarının anlamadığı bir dildə başa salmaq istəyirdi. Kütlə isə qələm sahibindən onun üçün onun öz dilində, yəni anlayacağı bir dildə yazmağı tələb edirdi. Qərb türkcəsinə aludə olan mətbuat və ədəbiyyat xadimləri ilə oxucu arasındakı ixtilafın səbəbi bu idi. Həyat və gedişat oxucunun daha haqlı olduğunu göstərdi. Məqalə müəllifi də bu məsələni xüsusi olaraq qabardır və nəzərə çatdırır. Onun qərb türkcəsi ilə əlaqəli *“təbəddülat və cərəyanlara”*, osmanlı çevrəsində baş verən ədəbi dil hadisələrinə xüsusi diqqət yetirməsinin mühüm bir səbəbi də bu proseslərin *“Azərbaycan şivəsi üzərinə böyük bir təsirin”*¹ olması idi.

Milli ideologiyamızın bayraqdarı “Asan dil–“Yeni lisan” sərlövhəli məqaləsinin ikinci hissəsində etiraf edir ki, biz nə qədər ki, Türkiyəyə getməmişdik ədəbi dillə əlaqəli həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə baş verən prosesləri, gedişatı tam mahiyyəti ilə dərk edə bilmirdik. Belə hesab edirdik ki, “Füyuzat”ın və onun məsləkdaşlarının, osmanlı türkcəsinin təqlidçilərinin dilini yalnız Qafqaz türkləri anlamır, Türkiyə türkləri, o cümlədən istanbullular onu lazımi səviyyədə anlayır və dərk edir. Amma elə ki İstanbulla getdik, oradakı ədəbi-mədəni həyatla, dil mühiti və xalq dili ilə tanış olduq zənnimizdə yanıldığımızı gördük. Bizə məlum oldu ki, Qafqaz türklərinin mətbuat və ədəbiyyatdakı “osmanlılaşmış” dil fəlsəfəsi, dil siyasəti ilə bağlı yaşadıqları qarşıdurmanı, ziddiyyətli mənşəni türk xalqı da, sadə türk insanı da yaşamaqdadır. Türkiyədəki “əski lisan”çılarla məqsədi türk ədəbi dilini sadələşdirmək, əcnəbi dillərin inhisarından qurtarmaq olan “yeni lisan”çılar arasındakı fikir ayrılığı, dil ixtilafı da bu səbəbdən meydana gəlmişdir.

“Əski lisan”çılıq və “yeni lisan”çılıq nədir? Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan oxucusu üçün bunları da izah edir. Bəlli olduğu kimi, XIX yüzilliyin ortalarında osmanlı dövlətindəki

¹ Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvanşər”, 2001, s.221

tənzimat dönəmindən, xüsusilə də əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Türkiyədə ədəbiyyatda “ədəbiyyati-cədidə” (ədəbiyyatda yenilikçilər hərəkatı) deyilən mütərəqqi bir hərəkat başladı. Bu Avropa meyilli, qərb ruhlu bir ədəbi hərəkat idi. Çox keçmədən hərəkat böyük uğurlar qazandı. Bu ədəbi təmayülün təmsilçiləri olan qüdrətli qələm sahibləri yetişdi. Dəyərli bədii əsərlər meydana gəldi. Mövzu, məzmun, ideya, obrazlar aləmi, forma, janr və s. baxımından söz sənəti meydanında əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verdi. Ənənəçilərlə novatorlar arasında qızgın bir ədəbi mübarizə özünü göstərdi. Novatorlar böyük uğurları ilə ədəbi-bədii atmosferi əsaslı şəkildə yeniləşdirdilər. Bu hərəkat və missiya ədəbi dilə münasibəti də əhatə etdi. Ədəbi dil zehniyyəti, düşüncəsi də qələm sahiblərini məşğul etməyə başladı. Ədəbi dilə münasibətdə iki meyil yarandı: əvvəlcə “əski lisan”çılar və daha sonra “yeni-lisan”çılar. Birincilər ədəbi dildə ərəbizm-farsizm bazasına söykənən köhnə dili, klassik dil ənənəsini, ikincilər isə sadə, anlaşqlı, xalq dilinə söykənən yeni ədəbi dili müdafiə edirdilər.

Məhəmməd Əmin bəy “yeni lisan”çılığın təzahür səbəblərini də izah edir. Bunun demokratizmlə millətçiliyin vəhdətindən yarandığını və “əski lisan”çılığa qarşı olduğunu deyir. “Yeni lisan”çıların tərəfini tutan milli ideoloq osmanlı türkcəsində nəinki əvvəlki əsrlərdə, hətta son onilliklərdə də ədəbi dilin ciddi şəkildə ərəb-fars dillərinin təsiri, inhisarı altında olmasından şikayətlənir və bunu qələm sahiblərinin böyük xətası, səhvi, onların xalqdan və xalq dilindən uzaqlaşmaq meyili kimi qiymətləndirir. Bu zaman müəllif faktlara istinad edir. Göstərir ki, tarixçi Circi Zeydaninin hesablamasına görə osmanlı dilində olan sözlərin (leksik vahidlərin) ancaq yüzdə otuz türk dilindədir. Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə qüdrətli və yenilikçi türk şairi Tofiq Fikrətin bir şeirindən 12 misra nümunə verir və xatırladır ki, bu şeirdəki 50 sözdən yalnız 15-i türkcədir. Yaxud Şəmsəddin Saminin “Zülmətdən nura” adlı nəsr əsərindən 10 sozdən ibarət bir cümlə verir və bildirir ki, bu 10 kəlmədən ancaq 4-ü türkcədir.

Bu cür tipik nümunələrdən çıxış edən müəllif belə bir mənzərənin yolverilməz olduğunu, xalqın da bu missiyanı qəbul etmədiyini, əslində bu mənzərənin kütlə tərəfindən qəbul edilməz olduğunu xatırladır. Təəssüf edir ki, son onilliklərdə osmanlının bir sıra ən qüdrətli, xalqsevər, millətsevər, xalq oyatmaq əzmi ilə müasir ruhlu əsərlər yazan sənətkarları belə ədəbi dilə münasibətdə ərəbizm-farsizm zehniyyətindən nəinki uzaqlaşmamış, hətta onun aludəçisinə çevrilmişlər.

Türk ədəbi dili necə olmalıdır? Hansı bazaya söykənməli, hansı leksik-qrammatik qanunlar üzərində qurulmalıdır? Osmanlı ədəbi dilinin əcnəbiləşməsi meyilinə qarşı çıxan Məhəmməd Əmin bəy bu bərədə “yeni lisan”çıların fikir, mülahizə və təkliflərini bəyənir. Məsələn, bildirir ki, ərəb-fars və başqa dillərdən sözlər, ifadələr alarkən bunlar mütləq milli dilin qanunlarına, onun “sərf və nəhvində”, yəni qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, ərəbcədən alınan “əhd” kəlməsi cəmdə osmanlıca “ühüd”, həmin sözdən yaranan bir izafət isə “ühudi-ətiqə” şəklində, yəni ərəb dilinin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq işlədilir. Halbuki türk dilinin qanunlarına əsasən “ühüd”ü “əhdlər”, “ühudi-ətiqə”ni isə “köhnə, əski əhdlər” şəklində işlətmək daha doğru olardı. Yaxud “bilətiraz” əvəzinə “ətirazsız”, “şairiyyat” əvəzinə “şairlik”, “kamanı” əvəzinə “kamançı” işlətmək daha məqbuldur. Ümumiyyətlə, məqalədə müəllif alınma söz və ifadələrin türk dilinə uyğunlaşdırılmasına aid “yeni lisan”çıların irəli sürdüyü dörd maddədən ibarət təklifə tərəfdar çıxır və onları qəbul edir.

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, ədəbi dilə münasibətdə “Xalqa və xalq dilinə doğru!”—şüarını rəhbər tutan “yeni lisan”çıları ədəbi-mədəni hərəkətdə həqiqi bir “inqilab və təcəddüdə” nail olmaq yolunda diqqətəlayiq uğurlar qazanmış, geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışlar. Onların ədəbi məsləki qələm əhlinin dilini sadələşdirmək, milliləşdirmək, kütlə üçün anlaşılıq bir hala gətirməkdir. Onlar özlərinin “*haqlı bir məslək tərəfdarı olduqlarını isbat ediyor və tərəfdarlar tapıyordu, İstanbulda və*

vilayətlərdə nəşr olunan bəzi qəzetlər dəxi o məsləki qəbul ediyordular”¹.

“Asan dil”, yəni milli dilin bazasına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq uğrunda mübarizədə “yeni lisan”çılar həm nəzəri fikirlər, təkliflər irəli sürür, həm də praktiki addımlar atırdılar. Məsələn, onlar Selanikdə “Gənc qələmlər” adlı bir risalə dərc edirdilər. (M.Ə.Rəsulzadə xatırladır ki, hal-hazırda yunanlar Selaniki işğal etdikləri üçün risalənin nəşri dayandırılmışdır). Bu risalədə sadə və aydın dilə malik əsərlər çap olunurdu. Bununla da “yeni lisan”çılar ədəbi dilin praktiki nümunələrini ortalığa qoyurdular. Bu hərəkatın əsas nəzəriyyəçiləri, ideoloqları və icraçıları isə gənclərdən və türkçülərdən ibarət idi. Onların önündə gedənlərdən biri də Məhəmməd Əmin Yurdaqul idi. Təəssüf ki, bu hərəkata qarşı çıxanların bəziləri osmanlı ədəbiyyatında kifayət qədər xidmətləri olan, ədəbi arenada böyük uğurlar qazanan mü-tərəqqi düşüncəli istedad sahibləri idilər. Məsələn, Cənab Şəhabəddin kimi şairlər, Süleyman Nəzif bəy kimi nasirlər bu millətpərəst “Selanik gənclərini” tənqid edir, onların ədəbi dil məfkurəsini bəyənmirdilər. Öz dil siyasəti və məsləki yolunda “yeni lisan”çılar “əski lisan”çıların şiddətli müqaviməti ilə üzləşirdilər.

M.Ə.Rəsulzadə “Yeni lisançılar və türkçülər” məqaləsində “Asan dil-“Yeni lisan” məqaləsindəki fikirlərini davam etdirir. Göstərir ki, bir şərq ölkəsi olan Türkiyədə təbii olaraq söz sənəti uzun əsrlər boyunca klassik şərq bədii düşüncə tərzinin, şərq ədəbi ənənəsinin təsiri altında olmuşdur. Lakin XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən osmanlı ədəbiyyatında “ədəbiyyati-cədidə” hərəkatı başladı, bədii fikirdə bir qərb meyli təzahür etdi və həmin meyil getdikcə gücləndi. Bu, ədəbi-mədəni gerçəklikdə böyük bir

¹ Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.224

inqilab idi. Ancaq, təəssüf ki, həmin “ədəbiyyati-cədidə” Avropadakı kimi “xalqçı” ola bilmədi, xalqın ruhuna və qanına sirayət etməyi bacarmadı. Bunun başlıca səbəbi isə “tərz və üslub”, yəni dil faktoru idi. “Ədəbiyyati-cədidə” hərəkatının təməldaşı İbrahim Şinasi ədəbiyyatı xəlqiləşdirmək, xalqa yaxınlaşdırmaq istəsə də, onun ardıcilları, hətta Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Tofiq Fikrət kimi qüdrətli istedad sahibləri, yeni ədəbi hərəkatın öncülləri belə bu yolu xalqa lazım olan qaydada davam etdirmədilər. Müəllif məsləyə bu cür şərh verir: “*Şinasi əfəndi ədəbiyyatda böyük bir inqilab vücudə gətirdisə də, onun müəqibləri o inqilabı lüzumunca təknil edəmədilər. Şinasi inqilabının mövcudiyəti-məntiqiyyəsi getdikcə ədəbi lisanın xalq lisanına yaxınlaşdırılmasından ibarət idi. Halbuki işlə böylə olmurdu. Şinasidən mənayə əhəmiyyətdən ziyadə **tərz və üslub** almış olan Namiq Kamal bəyin o qorxunc və rəqabət edilməyəcək qüdrəti-ədəbiyyəsi sayəsində vücudə gətirdiyi ədəbiyyat yenə xalqdan çox uzaq idi*”¹. Rəsulzadə Ə.Hamid, T.Fikrət və s. yenilikçi sənətkarların da “tərz və üslubda” N.Kamalın yolu ilə getdiklərini söyləyir. Bildirir ki, bu böyük ədəbi simaların vətənpərvərliyinə, millətsevərliyinə, xala sevgisinə şübhə yoxdur. Bununla belə onların əsərlərinin qəliz, kütlə üçün anlaşılmaz dili xalqla onların arasında bir pərdə əmələ gətirmişdir. Geniş oxucu kütləsi bu dahilərin mənaca qiymətli olan əsərlərini anlamaq iqtidarında deyil. “Yeni lisan”-çıları da haqlı olaraq narazı salan məsələnin bu tərəfidir.

“Əski lisan üdəbası” özləri də etiraf edirlər ki, onlar “Quba meydanı üçün”, yəni kütlə üçün deyil, “xass”lar, seçilmişlər, ziyalı elitesi üçün yazırlar. Onlar belə bir dəsti-xətlə hərəkat edirlər: “*Şeir və ədəbiyyat xalq üçün deyildir və heç bir zaman xalqa getməz, xalq ona gəlməlidir*”². Onlar ərəb-fars libasına bürünmüş “əski lisan”ı yüksək bir dil, “xasslara” məxsus lisan hesab edirdilər. “Sənət xalq üçündür” düsturu ilə deyil, “sənət üçün

¹ Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.226

² Yenə orada, s.226

sənət” (“sənət sənət üçündür”) düsturu ilə hərəkət edirdilər və nəticədə məhdud bir oxucu dairəsi ilə kifayətlənməyi daha məqbul yol sayırdılar.

M.Ə.Rəsulzadə məqaləsində belə bir məsələyə də diqqəti cəlb edir ki, əski Türkiyədə əsrlər boyunca “səltənətin bütün ağır yükünü dalında daşıyan sadə xalq” hamı tərəfindən unudulmuşdu. Bu unutulmuş yalnız siyasi hakimiyyətə, hakim sinfə, yuxarı elitaya yox, bədii ədəbiyyata da aid idi. “Xalqın sinəsindən çıxan” şair və ədiblər də yazdıqları əsərlərdə istər məna-məzmun, istərsə də dil-üslub nöqtəyi-nəzərindən xalqdan uzaq düşmüş, onu unudmuşdular. Söz sənəti sərəvətində xalqın həyatı, məişəti, dərdləri, ağrıları, istəkləri, güzəranı, idealları əks olunmurdu. Son onilliklərdə bəzi osmanlı klassikləri, o cümlədən Xalid Ziya bəy, Hüseyin Rəhim bəy və s. kimi qələm sahibləri xalq həyatına müraciət etsələr də, bu çox az idi. N.Kamal, Ə.Hamid, T.Fikrət və s. sənətkarların da xalq və vətən sevdalı əsərləri əsrlərcə vücutə gəlmiş boşluğu doldurmaqda əhəmiyyətli rol oynasa da, kafi deyildi. Halbuki ədəbiyyatın ən ümdə vəzifəsi xalqa doğru addım atmaq, ona öz anlayacağı dildə həyat həqiqətlərini, ictimai-siyasi gerçəkliyi, çağdaş dünyanın reallıqlarını başa salmaq, xalqı tərbiyə etmək, onu müasir həyatda xoşbəxt yaşayış uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq, hazırlamaq idi. Təəssüf ki, ədəbiyyat bu gərəkli vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmədi. Bu uğursuzluq osmanlı coğrafiyasında son illərdə baş verən çoxlu sayda fəsadlara yol açdı. Bu həqiqəti yeni lisançılarla türkçülər hamıdan daha yaxşı dərk etdilər və ona çarə aramağa başladılar. Böyük mütəfəkkir öz “şair və mühərirələrini anlayaraq oxuyan”, ədibləri, şairləri tərəfindən milli hisslərlə tərbiyə olunan, onlara “ittihad edən” bolqarların son illərdə türkləri məğlub etməsinin bir səbəbinin və günahkarının da türk ədib və şairləri olduğunu söyləyirdi. Deyilən məsələni ayıq düşüncə ilə analiz edərən müəllif yazırdı: “*Bu məğlubluq əsrimizin demokratik bir əsr olduğu və xalqsız bir mivəffəqiyyətə dəstərust olmağa qabil olmadığını pək əla anlamış olan yeni lisançılarla türkçülər daha əvvəl anlamış və xalqa*

doğru getməyə başlamışlardı. Onlar heç bir surətlə razı ola bilmirdilər ki, türk xalq ədəbiyyatsız qalsın”¹. Məhəmməd Əmin bəy xalqın tərbiyəsində ədəbiyyatın rolunu isbat etmək üçün türk ədəbiyyatındakı bir sıra folklor örnəklərini, habelə Rusiyada fikir intibahına səbəb olan Tolstoy, Dostoyevski kimi bir sıra rus ədiblərini xatırladır.

“Yeni lisançılar və türkçülər” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə məşhur türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqulun Türkiyədə saf ədəbi dil uğrunda mübarizəsindən məxsusi olaraq danışır. Onun “türkçülük və xalqçılıq məsləki-ədəbiyyəsini” təqdir edir. Göstərir ki, mənim “*İstanbul xatiratımın miyanında ən çox şiddətli Məhəmməd Əmin bəyin şeir oxumasından hasil etdiyim təsirlərdir*”. Belə ki, bu böyük şairin poeziyası həm məna-məzmun, həm də dis-üslub baxımından tamamilə milli və xəlqidir. O, sənətdə və ədəbi dildə “xalqa doğru” ədəbi məsləkinin banilərindən və praktiki icracılarından biri və demək olar ki, ən öndə gedənidir. Şeirlərində anlaşılmaz ərəb-fars kəlmə və ibarələrindən qaçar. Yalnız o əcnəbi sözləri işlədər ki, onalar tamamilə milliləşmişdir, bu sözləri Anadolu kəndlərindəki təhsil görməmiş sadə adamlar da başa düşər. Xalqının və dilinin aşığıdır. Əsasən, heca vəznində şeirlər yazar, əruz vəznində qələmə aldığı poeziya nümunələrini də türkcənin qanunlarına uyğun hala gətirər. Bir sözlə, M.Ə.Yurdaql ədəbi türkcəni xalqa yaxınlaşdırmaq, milli dillə qovuşdırmaq mənasında türk ədəbi dilinə ən böyük xidmətlər göstərən bir sənətkardır. Onun ədəbi məsləki bir çox osmanlı yazarları üçün bir nümunəyə çevrilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Yurdaqulun yaradıcılığından sadə, aydın dilə malik bir nümunə kimi “Anadolu” adlı məşhur şeiri də təhlilə cəlb edir və ondan nümunələr verir. Bildirir ki, bu dəyərli poeziya örnəyi alman şərqişünası doktor Şerrinin də diqqətini cəlb etmiş,

¹ Rəsulzadə M. Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvanşər”, 2001, s.228

Şerri şeiri tərif dolu bir dillə təhlil obyektinə çevirmişdir. Rəsulzadə şeiri həm dil, həm də ideya-məzmun cəhətdən də analiz edir. Buradakı qadın obrazının həyatın müdhiş ehtiyacları içərisində çırpınan, taleyin əlində aciz qalan, “Anadolunun timsalı olaraq təsvir olunan” dərddli bir qadın, başqa sözlə, dərddli və əzabkeş Anadolu insanının ümumiləşmiş timsalı olduğunu söyləyir.

M.Ə.Rəsulzadə türk xalqına və onun dilinə böyük məhəbbət bəsləyir, sevgi ilə yanaşırdı. XIX yüzilliyin son onilliklərində və XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyədə ədəbi dil və onun saflığı uğrunda gedən mübarizələr bu türkçü mütəfəkkiri də qayğılandırır, məşğul edirdi. O, bu vacib, milli və taleyüklü məsələdə “əski lisan”çılarla “yeni lisan”çılar və türkçülər arasında gedən “tərz və üslub” (ədəbi dil) mübarizəsində bir türk təəssübkeşi kimi ikincilərin tərəfini tutur, ədəbi türkcəni fars-ərəb istilasından xilas etmək yolunda onların mövqeyini bəyənilir və haqlı sayırdı. Osmanlı coğrafiyasında baş verən ədəbi-mədəni hadisələrin, o cümlədən dil qovğalarının Azərbaycan ədəbi-mədəni gerçəkliyində də ciddi surətdə təsir göstərdiyini xatırladırdı. Söz sənətində yaradıcı şəxsiyyətlərin, qələm sahiblərinin istər məna-məzmun, mövzu və ideya cəhətdən, istərsə də dil-üslub nöqtəyi-nəzərindən xalqa yaxın olmasını, milli əsaslara söykənməsini, “xalq üçün və xalqa doğru!” şüarı ilə hərəkət etməsini, “xassların” dilində deyil, xalqın dilində yazmasını, milli ədəbi dilin yad ünsürlərdən təmizlənməsini zəruri sayırdı. Tarix və gedişat Rəsulzadənin uzaqgörən bir şəxsiyyət kimi haqlı olduğunu sübuta yetirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı Nihad Sami. Resimli türk edebiyatı tarixi. II c., İstanbul, “Milli Egitim Basımevi”, 1998, 1366 s.

2. Devlet Nüzhet. Rusiya türklərinin milli mücadilə tarixi (1905-1917). Ankara, 1985, 518 s.

3. “Füyuzat” jurnalı (1906-1907). İkinci nəşri (latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayan: Bayramlı Ofelya). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2007, 672 s.

4. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Asan dil. “Yeni lisan” // Bakı, “Şəlalə” jur., 1913, №19-20

5. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Yeni lisançılar və türkçülər // Bakı, “Şəlalə” jur., 1913, №24-25
6. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Türkiyə məsələsi. // “İstiqlal” qəzeti. Bakı, 1920, 17 fevral
7. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1903-1909). I c., Bakı, “Azərneşr”, 1992, 470 s.
8. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı, “Şirvannəşr”, 2001, 526 s.
9. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1915-1916). III c., Bakı, “Elm”, 2012, 596 s.
10. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1917- aprel,1918). IV c., Bakı: “Qanun”, 2013, 456 s.
11. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1918- aprel,1920). V c., Bakı, “Qanun”, 2014, 564 s.
12. Rəsulzadə Məhəmməd Əminin 120 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar, 2004-cü il). // Bakı, “Xəzər Universiteti”, 2005, 286 s.
13. Yaqublu Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, “Gənclik”, 1991, 412 s.
14. Vəliyev Şamil. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, Elm, 1999, 442 s.

Təranə ŞÜKÜRLÜ

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsi, aparıcı elmi işçi
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ AFORİZMLƏRİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” 30 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncam imzalayıb. Bu sənəd Azərbaycan dövlətinin öz keçmişinə sayğı və rəğbətini ifadəsidir.

Ölkə rəhbərinin Sərəncamında da qeyd olunduğu kimi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dövrün salnaməsinə çevrilən parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycanın

ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Uzun illər ərzində mühacirətdə də o, müstəqil Azərbaycan arzusu ilə yaşayıb və mübarizə aparıb.

Məmməd Əmin Rəsulzadə xalqın ictimai, siyasi, elmi, ədəbi və mədəni dünyagörüşünün formalaşmasında və təşəkkülündə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bununla belə o həm də şair, nasir, tənqidçi, nəzəriyyəçi, redaktor, publisist, araşdırmaçı, filosof, mədəniyyətşünas kimi çoxşaxəli fəaliyyətlə məşğul olub.

Rəsulzadə gənclik illərindən ömrünün sonunadək dövrünün çağdaş bilgilərini, nəzəri yanaşmalarını öyrənərək sonradan bir çox müstəvidə tətbiq edib. Son dönəmlər aforizmlər müstəqil ədəbi janra çevrilmiş və az da olsa ayrı-ayrı ədiblərimizin aforizmlərindən ibarət kitabları nəşr olunur.

Aforizm sözü qısa kəlam, ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı fikir, hikmətli söz deməkdir. Aforizmlər böyük fəlsəfi təlimlərin nəticələri, xülasələri kimi, yaddaşlarda daha çox qalmaq imkanı olan fikir kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan aforizmlər istər qədim dövrdə, istərsə də müasir zamanda diqqət çəkmiş, dillər əzbəri olmuş, xalqın söz yaddaşına əbədi olaraq həkk edilmişdir. Əsərləri aforizmlərlə zəngin olan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Məmməd Əmin Rəsulzadədir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılıq yolu maraqlı və genişdir, əhatəlidir, çoxcəhətlidir.

Aforizmlərlə zəngin bu söz xəzinəsində, demək olar ki, həyatın bütün sahələrinə aid müdrik sözləri verilib. Ədibin kəlamları içərisində insan, şəxsiyyət, cəmiyyət, azadlıq, millət, dil, tərcüməçilik, ədalət, mənəviyyət, bəşər mədəniyyəti və s. mövzularda həyat təcrübəsindən süzülüb gələn hikmətli düşüncələr, orijinal baxış tərzii yer alıb.

“Bir kərə yüksələn bayraq ,bir daha enməz” deyərəkən M.Ə.Rəsulzadə istiqlal düşüncəsini nəzərdə tuturdu. Onun 1920-ci ildən sonrakı bütün fəaliyyəti ondan ibarət oldu ki, mühacirətdə istiqlal işığını sönməyə qoymadı. Ürəklərdə, düşüncələrdə dalğalanmaqda davam edən bayrağın var olmasını təmin etdi.

Ona görə də Məmməd Əmin Rəsulzadənin adı hər zaman yaddaşlarda yaşayacaq.

XX yüzilliyin əvvəlində Azərbaycan istiqlal düşüncəsinin yüksəlişinin əsas təməlçilərindən biri olan M.Ə.Rəsulzadə həm də bu istiqlal düşüncəsinin siyasi irsini yaratdı. Onun cildlərlə əsərləri Azərbaycanda, Türkiyədə nəşr olunub. M.Ə.Rəsulzadənin parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi zaman keçdikcə də yaşayacaq.

Ana dili hər bir xalqın varlığı, kimliyi və özünütəsdiqinin ən başlıca göstəricisidir. Doğma dilimizin qorunması, saflığı və inkişafı uğrunda mübarizədə M.Ə.Rəsulzadənin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Milli intibahın və milli vicdanın varlığını dildə görən M.Ə.Rəsulzadə əcnəbi sözlərin yerli-yersiz dilə gətirilməsinin əleyhinə idi. Onun fikrincə, bu, ana dilinin özünü belə “xarab edir”.

Ana dilini bilmək “Öz dilini bilməyib də sırf başqa bir dildə ziyalılışan və təkəllüm (danışmaq, söyləmək) edənlər, bir dərəcəyədək gülünc olurlar. Mənsub olduqları mühitə mərbutiyyətləri (bağlılıq) az qalır. Bir mühitdən uzaqlaşıyor, digər mühitə də tamənülə iltihaq (birləşmə) edəmiyorlar”.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında əlifba məsələsi də geniş yer alırdı. Bu barədə də böyük mütəfəkkirin orijinal fikir və düşüncələri vardı. O, “...bir dildə danışan, digər dildə isə yazan bir xalq” olmağımızdan dərin təəssüf hissi keçirirdi. “İqbal” qəzetinin 20 oktyabr 1913-cü il tarixli sayında dərc olunmuş “Əlifba bayramı” adlı məqaləsində müəllif hünərlərdən başlayan və miladın VIII əsrində Orxon-Yenisey abidələrindəki formanı alan türk əlifbasından fəxrlə bəhs edir, VII-VIII əsrlərdən sonrakı dövrü nəzərdə tutaraq təəssüflə yazırdı: “Bizim tam milli olaraq əlifbamız yoxdur. ...Ərəb əlifbasından müstəfid olurduq (faydalanırdıq)”.

Ədəbiyyat haqqında fikirlərində ədib yazır: “Ədəbiyyat rəhbərdir. Rəhbərin nöqsanı həqiqət yolunu tutanların nöqsanına mövcib (lazımınca) olur. Buna görə də mütəməddin (mədəniləşmiş) millətlərdə ədəbiyyat həyatın bütün vəqəələrini (əhvalat,

hadisə) tənqid etdiyi kimi özünü də tənqid edir. Çünki, özü də həyatın bir vəqəsidir. İnsanlara tənqidi-nəfs öyrədən ədəbiyyat özünü tənqid etməsə idi alimi-biəməl məqamında qalan idi”.

Azərbaycançılığın nəzəri əsasları M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. O "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Azərbaycan məfkurəsinin əsaslarını daha da inkişaf etdirərək göstərirdi ki, azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə İslam, mədəniyyət etibarilə şərqlidir. M.Ə.Rəsulzadə - Azərbaycançılıq nədir? - sualına belə cavab verirdi: “Azərbaycançılıq demək, istiqlalçılıq deməkdir. Elə bir istiqlalçılıq ki, tarixin ən böyük müəssisəsi olan milliyyətin dövlət olması məqsədlə müzəffər yürüşü deməkdir. Azərbaycançılıq demək, böyük türk irqinə mənsub bir millətin istiqlalını qazanması üçün başladığı şanlı bir mücadilə deməkdir. Azərbaycançılıq, eyni zamanda, bir hüriyyət və mədəniyyət hərəkatıdır ki, onun ən bariz siması xalqçılıq və milli hakimiyyət əsasına bağlıdır”.

M.Əminin yaradıcılığında xalqa, elinə-obasına vurğunluq tərbiyə edən, doğma vətəninin hər qarışını, torpağını-daşını sevməyi təbliğ edən aforizmlər çoxdur.

Vətənə, doğma yurda məhəbbət, humanizm, həmrəylik, sadəlik, əməksevərlik və s. bu kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında yüksək şəkildə ifadə edilmişdir. O, fikirlərinin təsir gücünü artırmaq üçün xalq yaradıcılığından faydalanmışdır. Ədib özünün yaratdığı aforizmlərlə xalqdan gələn deyimləri, hikmətli kəlamları yeni biçim və formada yenedən xalqa qaytarmış, dillər əzbəri edərək, gələcək nəsillərə çatdırmağı özünə borc bilmişdir. Sadə xalq dili ilə ifadə edərək, öz üslubuna uyğun şəkildə yazıb “Vətən yolunda ölmək var, dönmək yoxdur!” fikridir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin ictimai-siyasi, mədəni həyatında islam dininin rolunu çox yüksək qiymətləndirmiş, böyük məharətlə dövlətlə dinin ayrı-ayrılıqda yerini və rolunu göstərə bilmişdir. O, Azərbaycan türklərinin dini fanatizimdən, xürafatdan uzaq olması üçün “Din “Hər nə qədər dildən

sonra gələn bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xislətlər və ideallar tovlid (doğma, vücuda gətirmə) ediyorsa ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin milliyyət olaraq vahid mədəni bir kütlə vücuda gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülət mütəvəssit (vasitəçi) deyildir, islam dinin əsl mahiyyətini bilməyin vacibliyini irəli sürmüşdür”.

Məhəmməd Əmin cənubi Azərbaycan türklərinin dözülməz həyatını, bütün hüquq və azadlıqdan məhrum olunmasını ilk dəfə olaraq qələmə almış, bunun tarixi, fəlsəfi, siyasi, iqtisadi səbəblərini açıqlamışdır. O, həmçinin təkcə İran türklərinin deyil, bütün İran xalqlarının həyatında mühüm rol oynayan demokratik mətbuatın banilərindən biridir. “Təbriz İran inqilabının atəşlər yağdıran bir mənbəyi idi. Azəri türklərindən təşəkkül edən hürriyyət mücahidləri bütün İran zülmət pərəstanına qarşı mərdanə köks gərmiş, dayanmışdır. İranın ənvar və niyazisi Səttar xan ilə Bağır xanın komandası altında Təbrizin on bir aylıq bir mühasirəyə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqların öylə şanslı səhifələri vardır ki, bu bahadır türklərin iranlılar arasında “övladı-qəyuri Azərbaycan” – deməyə təməyyüz (fərqlənmə) etmələri pək haqlıdır”.

M.Ə.Rəsulzadənin elmi-pedaqoji fikirləri bu günümüzə, sabahımıza yol göstərməkdədir. Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, eyni zamanda pedaqoji fikir tariximizdə də ən layiqli yerlərdən birini tutan nəzəriyyəçidir. Elmi-pedaqoji baxışlarının kökündə millilik, varislik, xəlqilik, müasirlik duran M.Ə.Rəsulzadə bu günkü təhsil quruculuğunda böyük əhəmiyyət kəsb edən vətəndaş-şəxsiyyət konsepsiyasını yaratmışdı.

Müəllimlər haqqında “Hər bir camaat üçün hər bir tayfa və millət üçün mədəni bir əhəmiyyəti olan milli ibtidai məktəblərin idarəsi və tədrisini öylə bir surətə qoymağa çalışın ki, oralardan

çıxan mütəəllimün haman kəsb elədiyi elmlər bərəkətindən zəmanəmizdə mövcud üsuli-məişətdən bəhrədar ola bilsin. Çalışın ki, camaat məktəblərini aldığı ada layiq edəsiniz! Çalışın ki, camaatı təhlükəyə salan bəzi hissiyyat, onu qəflətdə saxlayan mövhumat və bunlara meydan açan üsuli-tədris və təlim bilmərrə məktəblərdən qovulsun!”¹.

M.Ə.Rəsulzadənin böyük uzaqgörənliklə yazdıqlarını bizim nəsil 70-ci illərin məktəblərində yaşadı və gördü. Millət onun “Milli dirilik” məqaləsində təsvir etdiyi kimi neçə-neçə “öylə gözəl bir cavanı itirdiyinə görə mütəəssir oldu, fəqət o gənc də öz millətindən ayrıldığı üçün bədbəxt olub qaldı”. “Uşaqlarımızı haman öz ruhumuzda tərbiyə etməliyik” yazan Rəsulzadə tərbiyədə şəxsi nümunəni örnək göstərirdi. Məhz onun həyatı, Vətən əxlaqı milyonlarla insana örnək oldu və örnək olmaqda davam edir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin ideoloji-nəzəri baxışları sisteminə mətbuat məsələsi xüsusi yer tutur. Məmməd Əmin Rəsulzadə qəzetə, mətbuata böyük dəyər verirdi. Bu barədə o, “Bizim məramımız” məqaləsində yazırdı: “Qəzet millətin danışan dilidir. Bir millətin ki, qəzeti yoxdur, elə bil ki, o millətin dili yoxdur. Vətən dərdlərinə mətbuat dərman olur. İstibdadın yurd-yuvasını qəzetlər dağıdıb və dağıdır. Qəzet həmişəlik qaravuldadır (gözətçilikdədir), qoymur ki, ölkənin inkişaf yolu bağlansın”.

O dövrdə mətbuat vüsət alır, inkişaf edir, ictimai-siyasi fikrin təşəkkülünə təkan verirdi. Mətbuata maraq həm də milli mənliliyin dərk edilməsində onun mühüm əhəmiyyətə malik olması ilə bağlı idi. Məmməd Əmin Rəsulzadənin parlaq publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycanın ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur. Uzun illər ərzində mühacirətdə də o, müstəqil Azərbaycan arzusu ilə yaşayıb və mübarizə aparıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaqublu N.Q. Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, 2013, 442 s.

¹ Yaqublu N.Q. Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, 2013, s.380

Günəl HÜSEYNOVA

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsi, aparıcı elmi işçi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ŞEİRLƏRİNİN DİLİNDƏ İZAFƏT BİRLƏŞMƏLƏRİ

Daha çox ictimai-siyasi fəaliyyəti, publisistikası ilə tanınmış Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu olmuşdur. O, Azərbaycan tarixində yalnız bir siyasi-ictimai xadim kimi deyil, həm də istedadlı bir yazıçı, şair kimi də tanınmışdır. Çoxşaxəli ədəbi-publisistik, ədəbi-tənqidi yaradıcılığı olan M.Ə.Rəsulzadə qələmini müxtəlif janrlarda sınıamış, şeirlər, ədəbi əsərlər, pyeslər yazmışdır. M.Ə.Rəsulzadə ictimai mühitə poetik düşüncə ilə gəlmiş, ciddi, siyasi, publisistik məqalələrlə yanaşı, şeirlər də yazması onun özünü poetikada ifadə etmək zərurətindən irəli gəlmişdir.

Onun ədəbi-bədii yaradıcılığı kifayət qədər maraqlı və orijinaldır. Müəllifin qələmə aldığı hər bir nümunədə ədəbi sənətkarlığı, dünyagörüşü, həyata baxış tərzini əks etdirən və bu, xüsusiyətlər M.Ə.Rəsulzadəni bir qələm əhli kimi oxucusuna sevdirmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı, yeri, rolu, mövqeyi haqqında maraqlı rəylər, fikirlər söyləməklə yanaşı, onun yazıcılıq, ədəbi-tənqidçilik fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirmişlər.

M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı əsrin ilk on illiyinə təsadüf edir. Onun yaradıcılığının, xüsusən də şeirlərinin özünəməxsus dili və üslubu nəzəri cəlb edəndir. XX əsrin əvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını əks etdirən ədəbi-bədii, ictimai-publisistik yazılarla yanaşı, dili də öz dövrünün linqvistik xüsusiyyətlərini əks etdirən güzgü idi.

Dilin bütün yaruslarının ifadə olunduğu şeirlərində diqqət çəkən linqvistik vahidlər sırasında izafət tərkibləri xüsusi yer

tutur. M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərində kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərə daha çox XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, o cümlədən poeziyamızda da rast gəlinmişdir. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir.

“İzafət” fars mənşəli termindir, dilçilikdə “təyini söz birləşməsi” mənasında işlənir. Türkologiyada izafət tərkiblərinin ilk elmi izahı S. Mayzelin adı ilə bağlıdır.¹

Uzun müddət söz birləşmələri dedikdə, fars izafəti adlı birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Türk dillərində müşahidə olunmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində “izafət” öz yerini təyini söz birləşmələrinə vermişdir.

M.Ə. Rəsulzadənin şeirlərinin dilində izafət birləşmələrini tərkiblərinə görə 2 növ üzrə qruplaşdırmaq olar: ərəb+ərəb, fars+ərəb. Qeyd edilən izafətlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Ərəb+ərəb

Müəssəmi-zülümdür

Fəzli-elmi

Bəni-adəm

Cənnəti-əla

Zəvali-qəhr

Əduvi-insafa

Ərbabi-zülmü

Acizi-fəğanda

Fars+ərəb

Alüdeyi-vəhm

Meydani-şücaət

Yarü-ədu

İzafət azı iki sözdən təşkil olunur və ismi birləşmələr sırasına daxildir, bir tərəf o biri tərəfi təyin edir, onlardan birincisi – əsas tərəf “muzafun əleyh”, ikincisi – asılı tərəf “muzaf” adlanır.²

¹ Майзель С. С. Изафет в турецком языке. Москва, Издательство Академии наук СССР, 1956, 186 с.

² Məhəmməd Moın. (1370) Əlavə. Tehran, Əmirkəbir nəşrləri, (ریبک ریما نارفشبننا : نار هت . نی عجم دم جم رتکد . ففاضل) 19 ص . 1370 .

M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərini dil baxımından təhlil edərək izafət birləşmələrinin çox işləndiyini müşahidə edirik. Onun elmin əhəmiyyətindən bəhs edən “Elm tərifində deyilibdir. Muxəmməs”¹ şeirində maarifin, təhsilin əsas hərəkətverici qüvvələr olduğu göstərilir. Elmə, maarifə çağırış ruhunda yazılan bu şeirdə izafət tərkiblərinə rast gəlirik.

*Aç qulağın bir eşit bu sözlərin ey bül füzul,
Elmə rağıb olgilən qafildilər küllən cühul.
Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,
Fəzli elmi bilgilən şər ilə olmuşdur qəbul...*

Burada “**Fəzli-elmi**” izafəti “elmin üstünlüyü” mənasındadır. İzafətin tərkibindəki **fəzl** sözü - ərəb mənşəlidir. Bir neçə mənada işlənir. 1) mərifət, kamal, ağıl; 2) dəyər, qiymət; 3) yaxşılıq; 4) üstünlük, yüksəklik; 5) fayda, xeyir, bərəkət; 6) qalıq, artıq². **Elm** də ərəb sözüdür. İki mənası var. 1) bilmə, bilgi; məlumat, xəbər; 2) nəzəriyyə³.

Pul, pulun mahiyyəti, cəmiyyətdə oynadığı mühüm roldan bəhs edən “Qara pul” şeirində də izafət tərkibləri maraqlı linqvistik mənşərə yaratmışdır.

*Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan **cənnəti-əla** qapısın ?!
Sən deyilsənmi verən naridə (cəhənnəmdə) zəhmət, qara pul?!*

Bu şeirdəki “**Cənnəti-əla**” izafəti cənnətin ən yüksək qatı mənasındadır. Hər iki söz ərəb mənşəlidir. **Cənnəti** behiştlik, behişt əhli.⁴ **Ə’la** isə ən yaxşı, ən yüksək, daha yaxşı, daha yüksək⁵ deməkdir.

¹ “Şərqi-rus” qəzeti, 1903, 18 may

² Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. I cild. Bakı, «Şərqi-Qərb», 2005, s.198

³ Yenə orada, s.136

⁴ Yenə orada, s.88

⁵ Yenə orada, s.158

“Həsbi-hal (söhbət, ürəyini boşaltma)”¹ adlı şeirini “Məhəmməd Əmin” imzası ilə nəşr etdirən ədib, mövcud ictimai vəziyyətin poetik təsvirini vermişdir. Şeirdə şəxsi kədərlə birlikdə, millətin, xalqın taleyinə, mühitin problemlərinə acıma açıq şəkildə hiss olunur. O daxilində baş verən oyanma prosesini dilə gətirərək yazdığı şeirdə, izafət tərkiblərindən istifadə edir.

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyavü mafilha (dünya və onun içindəkilər),
Diyorlar cümləsi guya:
Çəkil bir yanə, sakitləş!
Təhəmmül, səbr mümkünmü?!
Həyatə cəbr mümkünmü?!
Zəvali-qəhr mümkünmü?!
Çəkil bir yanə, sakitləş!
Bu izafətdə də hər iki tərəf ərəb mənşəlidir.

Zəval. ərəb 1) tələf, məhv, zaval; 2) göy cisimlərinin batması² **Qəhr** ərəb. 1) qəzəb, hirs, hiddət; 2) tabe olma; tabelik; 5) pərtlik, dilxorluq³. “**Zəvali-qəhr**” izafəti əzabın sonu mənasındadır.

Şairin lirik məni bu vəziyyətlə heç cür barışa bilmir, “meydani-şücaət” izafəti ilə M.Ə.Rəsulzadə mübarizədə qətiyyətini ifadə edir.

Çəkilməm, ey hərifan, bən
*Bu **meydani-şücaətdən!***
Bütün dünya bana derkən:
"Çəkil bir yana, sakitləş!"

“**Meydani-şücaət**” izafəti döyüş meydanı mənasındadır. Bu izafətin birinci tərəfi fars, ikinci tərəfi isə ərəb mənşəlidir. **Meydan** fars sözüdür. İki mənada işlənir. 1) açıqlıq, 2) bir neçə

¹ “Füyüzat” jurnalı, 1907, № 32

² Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.459

³ Yenə orada, s.376

küçə arasındakı sahə¹. **Şücaət** ərəb mənşəlidir. İgidlik, qorxmazlıq, qəhrəmanlıq: mənasında verilmişdir².

*Çıxıb əldən çilo, gəlməz,
Mənə yarü-ədu gəlməz,
Bu dərdə çarəci gəlməz,
Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Yarü-ədu**” izafəti dost-düşmən mənasındadır. **Yar.** fars mənşəlidir. 1) dost, yoldaş; 2) sevgili, məsuq, məşuqə; 3) tanış, aşna; 4) yardımçı, köməkçi;³ **Ədu.** ərəb sözüdür. bax. ədöv(v). **Ədöv** (v) ərəb. düşmən⁴

*Dolu heyratla hər yanımlı,
Toxunmuş daşə peykanım,
Əduvi-insafa əxvanım
- Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Əduvi-insafa**” İzafəti insafly düşmən mənasındadır. Hər iki tərəf ərəb mənşəlidir. **Ədöv** (v) ərəb. düşmən⁵. **İnsaf** ərəb. vicdanın qəbul etdiyi hərəkət⁶

*Nə vəhşidir bəni-adəm,
Mücəssəmi-zülumdür aləm,
Diyorlar cümləsi yekdəm
- Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Bəni-adəm**” izafəti adəm övladı mənasındadır. **Bəni** ərəb sözüdür «ibn». 1) övlad 2) nəsil, tayfa; Bəni-Adəm. Adəm övladı, insan (lar); bəni-İsrail. İsrail övladı, yəhudilər. **Adəm** ərəb. 1) adam, insan; 2) dinə görə, yer üzündə ilk insan və ilk peyğəmbərin adı.⁷

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. I cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.14

² Yenə orada, s.334

³ Yenə orada, s.438

⁴ Yenə orada, s.146

⁵ Yenə orada, s.146

⁶ Yenə orada, s.312

⁷ Yenə orada, s.10

“**Mücəssəmi-zülmüdür**” izafəti zülmün təcəssümü mənasındadır. **Mücəssəm** ərəb mənşəlidir. İki mənada işlənir. 1) cismani ola; gövdəsi, vücudu olan; 2) xəyali vəziyyətdən cisim halına girmiş, canlanmış şey, təcəssüm etmişdir.¹ **Zülm** ərəb sözüdür. İşgəncə, əzab, incitmə mənasında işlənir.²

Dünyadakı haqsızlığa, həqiqətin olmadığına, zülmün çoxluğuna həsr etdiyi “Təsəvvürati-əhraranə”³ (“Azadlıq təsəvvürləri”) şeirində M.Ə.Rəsulzadə geniş izafət zəncirindən istifadə etmişdir.

*Görincə ixtilafı mən cahanda,
Həqiqət yox təsavi bu zamanda,
Bütün ərbabi-zülmü kəhkəşanda,
Fəqiri daima acizi-fəğanda
Olub alüdeyi-vəhm təfəkkür,
Bu yolda eylərəm bir çox təsəvvür.*

“**Ərbabi-zülmü**” izafəti zülm sahibləri mənasındadır. **Ərdab** ərəb mənşəlidir. İki mənada işlənir. 1) yiyə, sahib 2) mülkədar⁴. **Zülm** ərəb. işgəncə, əzab, incitmə⁵; “**Acizi-fəğanda**” izafəti fəryad içində mənasındadır. **Aciz** ərəb. acizlik, fağırılıq⁶. **Fəğan** ərəb. fəryad, nalə, əfğan⁷; “**Alüdeyi-vəhm**” izafət birləşməsi isə qorxuya salan mənasındadır. **Aludə** fars mənşəlidir. 1) bulaşmış, bulaşmaq, batmış 2) aşiq, vurgun⁸. **Vəhm** (Θ) ərəb. qorxu, vahimə, təhlükə, 2) şübhə, tərəddüd; 3) əsassız fikir, batil fikir⁹.

M.Ə.Rəsulzadənin "Təsəvvürati-əhraranə"(1907), "Məzaliyyət içində mübhəmiyyət" - (Zülm içində anlaşılmazlıq) (1907),

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. I cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.95

² Yəni orada, 467

³ “Füyüzat” jurnalı, 1907, № 32

⁴ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti.2 cildə. I c. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s. 169

⁵ Yəni orada, s.467

⁶ Yəni orada, s. 10

⁷ Yəni orada, s.189

⁸ Yəni orada, s. 16

⁹ Yəni orada, s. 426

"Saillərə" (1908), "Hürriyyət" (1909), "İsmayıl Qasprinskiyə" (1911), "Mayıs duyğuları" (1955) və s. şeirləri şairin müxtəlif üslublarda yazdığı ədəbi nümunələrdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Füyuzat"da dərc olunan şeirləri ideya, məzmun və üslub baxımından digər şeirlərindən fərqlənir. Maraqlıdır ki, sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin ortalarında yazdığı şeirlərdə ədib izafətlərdən daha az istifadə etmiş, daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri işlək olmuşdur.

Dilçiliyimizdə "söz birləşmələri"ni geniş tədqiqi dilçi alim Yusif Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabı ilə başlayır. (Seyidov, 1966) Yusif Seyidov başda olmaqla, Ə.Dəmirçizadə, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Ə.Cavadov, A.Aslanov, Q.Kazımov, B.Xəlilov və s. söz birləşmələri haqqında bir çox dilçi alimlər müqayisəli şəkildə söz birləşmələrini tədqiq etmişlər. "Söz birləşməsi" terminini bizim dilçilikdə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmişdir. M. Hüseynzadənin təyini söz birləşmələrinə belə tərif verir: "Cümlə əmələ gətirməyən hər hansı iki sözün birləşməsinə təyini söz birləşməsi deyilir"¹.

M.Ə.Rəsulzadənin "Mayıs duyğuları"² şeirində biz aydın, rəvan türkcə Azərbaycan dilini görürük. Bu şeirdə işlənən söz birləşmələri artıq milli quruluşda olması ilə fərqlənir.

*Erkən qopdu bir qasırğa qüzeydən,
Baharımız heyhat döndü qış oldu,
Azərbaycan Moskovların əlində
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.*

*Şiddətliyə əgər mövsümün qışı
Yeni bahar demək parlaq olacaq,
Verdiyimiz **qurbanların bahası**,
Bizə yalnız hürriyyətlə dolacaq.*

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, I k. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1962, s.4

² Rəsulzadə M. Mayıs duyğuları, "Azərbaycan", Ankara, 1955, № 12

*Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin aydın günündə,
Azərbaycan istiqlala girəcək.*

Bu şeir nümunəsində III növ təyini söz birləşmələri işlənmişdir. Məs. “*əsarətin zəhri*”, *mövsümün qışı*”, “*qurbanların bahası*”.

“*Tarixin yenə gözəl bir çağında*”, “*ilin aydın günündə*” birləşmələrinin isə I tərəflə II tərəfin arasına sözlər əlavə olunmaqla mürəkkəb III növ təyini söz birləşmələri işlədilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə poeziyasına nəzər saldıqda şairin yazdığı şeirləri dil baxımından təhlil edərkən ərəb və fars dillərindən alınma izafətlərin daha qabarıq olduğu aydın görünür.

Öz siyasi fəaliyyəti, şeirləri, publisistik məqalələri ilə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə bir gün də olsa doğma Azərbaycanı unutmadı və bu, onun poeziyasında da öz əksini tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. “Füyüzat” jurnalı, 1907, № 32
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, I k. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962, 270 s.
3. “İstiqlal” qəzeti, 1919, 31 mart
4. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə. I cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, 416 s.
5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. (2005) 2 cildə. II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 472 s.
6. Məhəmməd Moin. 1370 Əlavə. Tehran, Əmirkəbir nəşrləri, (ریبک ریما تاراشتنا: نارەت. نی عم دم حم رتكد. فاضا) 1370. ص. 19)
7. Qurbanov Ş. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Nurlan, 2001, 132 s.
8. Rəsulzadə M.Ə. Mayıs duyğuları, “Azərbaycan”, Ankara, 1955, № 12
9. “Şərqi-rus” qəzeti. 1903, 18 may
10. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”, 1966, 340 s.
11. Майзель С. С. Изафет в турецком языке. Москва, Издательство Академии наук СССР, 1957, 186 с.

Aytən HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI
*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Terminologiya şöbəsi, elmi işçi*

ANA DİLİNİN HAMİSİ – MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Türk dünyasının görkəmli dövlət xadimi, İslam aləminin ilk demokratik respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli müstəqillik, milli ideallar, milli ruhun oyanması uğrunda mübarizə aparən əvəzolunmaz tarixi şəxsiyyətdir. M.Ə.Rəsulzadə ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli publisist, yazıçı, ədəbiyyatşünas idi. Maarifçi ziyalının çoxşaxəli yaradıcılığı, ictimai-siyasi, tarix, ədəbiyyat və s. məsələlərə həsr edilmiş zəngin irsi vardır.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən bir qismi ana dilimizin inkişafına, təbliğatına, təəssübkeşliyinə yönəlmişdir. Müəllif çoxsaylı məqalələrində o zamankı dil mənzərəsi ilə bağlı əhəmiyyətli məsələlərə toxunmuşdur. Onun “*Asan dil - Yeni Lisan*”, “*Rus-müsəlman məktəblərində türkcə tədrisi*”, “*Dil ictimai mühüm bir amil*”, “*Əlifba bayramı*”, “*Mühüm bir xəbər münasibətilə. Əlifba məsələsi*” və s. dilçilik görüşləri ilə bağlı qələmə aldığı məqalələrində ana dilinin ictimai, mədəni, istər siyasi sahələrlə bağlı olduğunu və milli müəyyənləşməsində dilin zərurətini, əhəmiyyətini şərh etmişdir.

1913-cü il “Şəlalə” qəzetində çap olunan “*Asan dil - Yeni Lisan*” məqaləsində sadə xalqın nümayəndələrinin qəzetlərə asan dildə yazması üçün müraciət etdiklərini, lakin müəlliflərin daha çox osmanlı şivəsinə olan məhəbbətindən yazılarını qərb türkcəsinə bənzətməyə meyilli olduğunu təəssüflə qeyd edir. Bu dövrdə Ə.Hüseynzadənin təsis etdiyi “Füyuzat” jurnalının da sadə dildən daha çox Osmanlıcanı təqlid edənlər cavanlar üçün bir model olduğunu vurğulayır. Lakin Rəsulzadə hesab edir ki, əgər Ə.Hüseynzadə yazılarını “loru dil”də, yəni sadə xalqın anlayacağı dildə

yazsaydı, cavanlar bunu nümunə kimi əxz edərdilər. Çünki yazarları sevdirən üslub deyil, kəskin fikirlər, məharətli qələmlər üslubu bəyəndirir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Nə isə gəlişi gözəl təqlidçilik başlamış və gediordu. Fəqət bundan hasil olan nə idi? Bir yazı anarşisi (anarxiyası), hərc-mərc, ara qarışmış məzhəb itmiş idi. Bütün-bütünə bir şuluqlu olmuşdu. Zira xam və başariqsız bir təqlidlə biz həqiqətən nə osmanlı İstanbul mühərriri olmuşduq, nə də azərbaycanlı Qafqasiya yazıçısı”¹.

Heç bir dil yoxdur ki, başqa dillərdən sözlər almasın və öz lüğətləri ilə kifayətlənsin. Ədib digər dillərin söz aldıqları zaman həmin sözləri öz dillərinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmamış, fərqli şəkildə heç bir zaman qəbul etmədiklərini deyir. Bunu geniş şərh edən ədib yazır: “Bir fransız taciri, bir ingilis təbəəsi, bir rus boqomolniki (zairi) necə ki, Türkiyəyə daxil olduqda osmanlı qanunlarına tabe olmayıb mümtaz şərait təhtində yaşayır və öz konsulatosunun himayəsi altında qalıyor, öylə də ərəbcə, yaxud farsca bir lüğət türkcəyə daxil olduqda bütün qayda və ənənələri ilə bərabər gəliyor. Fransızca olan “*kapitulasıyon*” kəlməsi ruscaya keçəndə “*kapitulyasiya*” olaraq ruslaşdığı kimi rus sərf və nəhvində də tabe oluyor. Binaən əleyh cəm siğəsində deyil, “*kapitulyasii*” halına gəliyor. Halbuki, türkcə müsrif dərəcədə mehmanpərəstdir”². Müəllif məqalədə dilin şivəsinə uyğun gəlməyən tərkiblərin çıxarılmasını, bu tərkibləri milliləşdirmək və ya sadələşdirməyin lazım olduğunu belə izah edir: “*fünuni-müfidə*” əvəzinə *faydalı fənlər*, *pələngasa* yerinə *pələng kimi*, *ruhdar* – əvəzinə *ruhlu* yazmalı” (“Şəlalə” №19, 20, 22 İyun 1913)³

Ədibi narahat edən məsələlərdən biri də təhsil ocaqlarında ana dilinin tədrisinin qaneedici olmaması idi. O, “*Rus-müsəlman məktəblərində türkcə tədrisi*” məqaləsində əhalini müxtəlif vasitələrlə məktəbə dəvət etmək kimi bir məcburiyyətin olmadığını, lakin indi bir çox əsas nöqsanların olduğunu – müəllimsizlik

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.220

² Yenə orada, s.223

³ Yenə orada, s.223

böhranın keçdiyini, daha dəqiq desək, ana dilini bilən müəllimə ehtiyacın olduğunu bildirir. Rus-müsəlman məktəblərinə təyin olunan müəllimlərin rusca bərabər ana dilini bilmələri lazım idi. Çünki Rus-müsəlman məktəblərinin təsis edilməsində əsas məqsəd rus dili ilə bərabər ana dilini də öyrətmək idi. “Rus-müsəlman məktəbində yaxşı və əsaslı bir surətdə türkcə öyrənilməyəcək olursa, artıq heç bir tərəfdə öyrənmək imkanı qalmıyor kimidir. Ana dilini öyrənməyib də təhsili-ali görün cavanlarımızın sonradan nə kimi bir xiffət və məhrumiyyət içində qaldıqları və nə kimi bir həsrət və məyusluğu mənəviyyə ilə sıxıldıqlarını təxmin etmək isə çox da müşkül deyildir”¹. Ədibin fikrincə, ana dilini bilməyən şəxs millətə nə fayda gətirə bilər, nə də təhsil aldığı elmi, fənni, biliyi mənsub olduğu xalqla paylaşa bilər. Bu da o səbəbdəndir ki, öz dilini bilməyib də sırf başqa dildə ziyalılışanlar mənsub olduqları mühitə az bağlı olur, bir mühitdən uzaqlaşır, digər mühitə isə tamamilə birləşə bilmirlər. M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin tədrisinin zərurətinin mahiyyəti haqqında fikirlərini açıq şəkildə belə ifadə edir: “Bilməlidir ki, milliyyətimizi mühafizə üçün milliyyətin rükni-əvvəli olan dilimizi saxlamalıyız. Bunu saxlamaq üçün vəsilə olaraq rus-müsəlman məktəbləri ilə xüsusi məktəblərə malikiz. Binaən əleyh oralarda türkcə tədrisinə mümkün olduğu qədər əhəmiyyət verməli və onun tərəqqisinə çalışmalıyız. Bu yalnız bizim milli nöqtəyi-nəzərimizdən deyil, ümumi nöqtəyi-nəzərdən də lazımdır” (“İqbal” №402, 4 iyul 1913)².

1913-cü ildə “Şəlalə” (№27) qəzetində nəşr olunan “*Dil ictimai mühüm bir amil*” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə insanlar arasında cəmiyyəti yaradan iki mühüm din və dil amillərini müqayisə edərək dinin, yoxsa dilin böyük bir ictimai amil olduğunu belə cavablandırır: “Əvət dil təbiidir, binaən əleyh əslidir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir

¹ Rəsulzadə, M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2018, s.94

² Yəni orada, s.95

dil olmaz. Dil milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümmüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənət də daxildir. Qədimdə isə “dil” demək “millət” demək hökmündə idi”¹. Mütəfəkkirə görə, dil millətlə bərabər yarana, onunla bərabər yaşaya, inkişaf edə bilər. Millət öz varlığını və üstünlüyünü məhz dil vasitəsilə təqdim edə bilər. Dil millətin canı, məntiqi, ruhu və onun ortaq şəxsiyyətidir. Dili dindən daha qüvvətli bir amil hesab edən Rəsulzadə dili birliyin və millətin yeganə tərəqqi vasitəsi kimi görür. Millətləri ucaltmaq, qabaqcıl etmək üçün dirlər deyil, dillərdən istifadə olunur. Məhəmməd Əmin dilimizin bir zamanlar unudulmaq üzrə olduğunu qeyd edərək yazır ki, “Tamamilə farslaşdığımız zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkcə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyhirrəhmənin təsiri-fəyyazı təhtində yerləşən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nisyanın önünü aldılar, “yaxşı-yaman” bir ədəbiyyat vücudə gətirdilər” (“Şəlalə” №27, 10 avqust 1913).²

M.Ə.Rəsulzadə dil məsələsi ilə yanaşı əlifba məsələlərinə də münasibət bildirmiş, xalqın mədəni tərəqqisində əlifbanın əhəmiyyətindən danışmışdır. O, “*Əlifba bayramı*” məqaləsində əlifbanın da bayramı olduğunu yazır. Müəllifə görə millətin varlığını yaşadan dildirsə, dilin gerçəkliyini, mövcudluğunu mühafizə edənsə yazıdır ki, bu yazının da əsasını əlifba təşkil edir. Tam milli əlifbamızın olmadığını vurğulayan ədib bizim, bizim kimi farsların, hindlilərin də ərəb əlifbasından faydalandığını göstərir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Məlum olduğu üzrə ərəb əlifbası şəkildən-

¹ Rəsulzadə, M.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2018, s.88

² Yəne orada, s.90

şəkilə düşərək bugünkü halına gəlmişdir. Farslar bu əlifbaya j, g, ç, p hərflərini əlavə etməklə işlərini keçirmişlər. Türklər də vücuti-ədəminə müvafiq olan “n” (nun) əlavəsilə ərəb-fars əlifbasını qəbul etmişlərdir. Bu surətlə biz türklər üçün indiki əlifbanın mövcudunu arayıb axtarmaqdan ziyadə ilk dəfə ərəb əlifbası ilə türkcə yazı yazan zati arayıb axtarmaq və onun haqqını özünə qaytarmaq bir vəzifədir”¹. Bununla yanaşı müəllif türklərin ərəb əlifbasından əvvəl özlərinə məxsus əlifba olduğunu, lakin bu əlifba haqqında kifayət qədər məlumat verməyin imkan olmadığını bildirir. O, bu haqda məlumatların Çin tarixlərində öz əksini tapdığını, Çin tarixçilərinin türklərin miladdan əvvəl yazılarının olduğunu qeyd edir (“İqbal” №486, 20 oktyabr 1913).

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü il “İqbal” qəzetinin tənqid və rensenziya bölməsində N.Nərimanovun “*Bahadır və Sona*” romanının dilində olan nöqsanları nümunələr gətirməklə ətraflı təhlil etmişdir. Əsərdə türk dilinə xas olmayan tərkiblərə rast gəlindiyini, bu tərkiblərin türkcə necə işlənməli olduğunu qeyd edir: “- Pəs buyurun görək, aya sizin millət, yəni necə dalda qalıbdır? Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi” – kimi türkcə olmayan tərkiblərə çox təsadüf olunur. Məlumdur ki, türkcədə Sona öz ifadəsindən əvvəl zikr edilməli idi, çünki, türkcədə mübtədə əvvəlcə gələr, məzkur tərkib böylə olmalı idi”².

Məhəmməd Əmin romanda “*arvad*” sözünün “*övrət*” kimi işlənməsinə də münasibət bildirmiş, Novruz obrazının dilində isə “*arvad*” sözündən istifadə olunmasını təqdirəlayiq hesab etmişdir: “Nə olardı ki, “*arvad*” sözünün imlasında yazıçılarımızın hamısı turubqaçı Novruza təqlid edəydilər. Çünki “*övrət*” kəlməsi arvadlar haqqında alçaq bir nəzərin, kiçik bir qiymətin daimi bir möhrü, klişesidir”³. Rəsulzadə Azərbaycan dilində cins katqoriyasının olmadığını, müəlliflərin bu qaydanı əsas tutaraq ərəb dilindən türk dilinə keçən sözlərə də tətbiiq etməklərini lazım

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.261

² Yenə orada, s.284

³ Yenə orada, s.285

bilirdi. “Bahadır və Sona”nın 10-cu səhifəsində “pedaqoqiya elmində qabilə bir övrat idi məzkurə qız... və i.a.” cümləsindəki, “qabilə” və “məzkurə” kəlmələri “qabil” və “məzkur” şəklində yazılıydı. Hələ “qabilə” sözü “mama” mənası ilə də iltibas etdiyindən burada işlənən mənada heç işlədilməmək əfzədir”¹.

M.Ə.Rəsulzadə “də” ədatının yazı qaydasına da münasibət göstərmiş, yazıçıların zərfiyyət göstərən “da” ilə “dəxi” mənası verən “da” arasında fərq qoymadığını, ikisini də bir şəkildə yazdıqlarını bildirir. “Məsələn, “evində” kəlməsindəki, “də”i də bitişik yazıyolar, “Əli gəldi, Həsən də gəldi” cümləsindəki, “də”i də. Halbuki, doğru qayda budur ki, zərfiyyət göstərən “də”lər bitişik, “dəxi” mənasında olan “də”lər ayrı yazılsın”².

Məhəmməd Əmin dilimizdə ərəb, fars sözlərinin işlənməsinin tam əleyhinə çıxmağın da düzgün olmadığını qeyd edir. Çünki hər bir dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmiləliyyəti vardır. O, hesab edir ki, elm və fənlər sonradan icad olunub, bir millətə aid olmadığı üçün elm və fənləri yalnız ana dili ilə ifadə etmək mümkün deyildir, buna görə də digər dillərdən istər-istəməz istifadə etmək məcburiyyətindəyik. “Dil milliyyət, din idə beynəlmiləliyyət təşkil ediyor. Biz türk olmaq hesabılə dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmiləliyyətimiz islamdır. Binaən əleyh fənni istilahlarımızı ərəbcədən almaq olduqca təbiidir”³. Eyni zamanda müəllifə görə, bu sözlərin alınması nə qədər təbiidirsə, türk dilinə daxil olarkən ərəb qaydaları ilə deyil, türk dilinin qayda-qanunlarına tabe olması bir o qədər mütləqdir. M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Dilimizi işkala salan əcnəbi lüğətlərdən artıq əcnəbi qayda və tərkiblərdir. Hər dilin özünün bir xüsusiyyəti vardır. O xüsusiyyət dilə hakim olmalı və bu hakimiyətə rəxnə toxundurulmamalıdır. Bütün əcnəbi kəlmələr bu nüfuzun altında olub təməssül etməlidir. Binaən əleyh osmanlı tükçəsini guya gözəlləndirmiş olan lüzumsuz tərkiblərlə ərəbcə

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s.285

² Yenə orada, s.285

³ Yenə orada, s.287

qaidələri qalxmaldır. “Elm” sözünə lüzum görüləbdə alınırsa, artıq ərəbcə cəmi olan “ülum” yazılmasın, “lər” ədati-cəmi haman elmin üzərinə qonsun, onu türkləşdirərək “elmlər” etsin”¹. (“İqbal” NN 523, 528, 535, 541; 8, 13, 22 və 29 dekabr 1913).

Yuxarıda aparılan təhlillər göstərir ki, tarixi şəxsiyyət, dahi mütəfəkkir, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dil ilə bağlı yazdığı məqalələr istər məzmun, istərsə də ideya baxımından bu gün də həm aktuallığı, həm də əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
2. Rəsulzadə, M.Ə. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 288 s.

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914) II cild. Bakı, “Şirvanəşr”, 2001, s. 283

MÜNDƏRİCAT

Nadir MƏMMƏDLİ

Məmməd Əmin Rəsulzadənin dil və əlifba siyasəti 3

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
dil siyasəti və parlamentin nitq mədəniyyətində
Məmməd Əmin Rəsulzadənin rolu13

Nərgiz HACIYEVA

Məmməd Əmin Rəsulzadənin
publisistikasının dili və üslubu.....31

Elnurə HÜSEYNOVA

Məmməd Əmin Rəsulzadənin
elmi, publisistik fəaliyyəti və “Əsrimizin Səyavuşu”
əsrinin dil-üslub xüsusiyyətləri.....73

Yaqub BABAYEV

Məmməd Əmin Rəsulzadənin
türk ədəbi dilinə dair baxışları110

Təranə ŞÜKÜRLÜ

Məmməd Əmin Rəsulzadə
aforizmlərinin üslubi xüsusiyyətləri123

Günəl HÜSEYNOVA

Məmməd Əmin Rəsulzadənin
şeyrlərinin dilində izafət birləşmələri129

Aytən HÜSEYNOVA-QƏHRƏMANLI

Ana dilinin hamisi – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə137